

Библиотека Мин. просвете
Одељења за наставу

1017

ОБРАЗЛОЖНА БИБЛИОТЕКА

Членичких задруга државних службеника,

— 4 —

II 161964

Шта се дешава у свету на задружном пољу.

Италија — Немачка — Аустрија — В. Британија —
Белгија — Швајцарска — Ческа — Бугарска —
Шведска — Финска.

І БОРБЕ

Написао:

МИХ. АВРАМОВИЋ

Издао

Савез набављачких задруга државних службеника

Београд

1934.

17818 120

1017

ЗАДРУЖНА БИБЛИОТЕКА

Савез набављачких задруга државних службеника,

— 4 —

**Шта се дешава у свету
на задружном пољу.**

Италија — Немачка — Аустрија — В. Британија —
Белгија — Швајцарска — Ческа — Бугарска —
Шведска — Финска.

І БОРБЕ

Написао:

МИХ. АВРАМОВИЋ

Издао

Савез набављачких задруга државних службеника

Београд

1934.

11/10/1966/4

Београд, јуни 1934. М. Аврамовић

Књижница ова збир је чланака који су били намењени листу **Задругарство**, који излази једанпут месечно.

Кад се увидело да ће се на њихово излажење тако дуго морати чекати, напуштена је првобитна намера и решено, да се сви чланци штампају одједанпут, у једној књижници. Тако је постала ова књижница.

Нисам ништа мењао у рукопису. Остало је све, како сам написао за чланке. Седам чланака, означавају овде седам одељака.

Главна садржина њихова јесте појава борбе која се скоро десила или се и сада још дешава на задружном пољу. Читалац ће видети да у многим земљама набављачко задругарство је принуђено да се бори за свој опстанак. Још и данас има, не само појединачно него и читавих група, који сматрају да је социјално зло што неки људи врше сами своје послове, који су иначе, законима земаљским, допуштени. Разуме се да ће се ради тако једнога очевиднога и основнога права увек наћи људи који ће се одупрети својим опонентима. Случајеви из земаља, где се таква борба води још и данас, то јасно показују.

Друга књижница — ако стигнем да је напишем — обухватиће проблеме који се појављују у набављачкоме задругарству. И они ће бити изнесени — држећи се увек своје омиљене методе — како их је сам живот у задругама створио и како их посведневно и неодступно ствара и дан-дањи. Ко хоће да суделује у задружној акцији, мора да буде обавештен о њеним проблемима. То је и нарочито потребно када задругарство — улазећи све дубље у привредни живот народни — изазива према себи све већу нетрпељивост извесних привредних редова у тој средини.

Београд, јуни 1934.

Мих. Аврамовић.

I

У В О Д.

Развитак задругарства, као и развитак свакога живог организма и сваке социалне институције, дели се у неколико ступњева, од којих су најзначајнији: детињство, младост и зрелост. Детињство прати несигурност, њега воде, упућују, уче; оно се често спотиче, пада, опет диже и поново понавља ту своју несамосталност. Младост хита, сувише поуздана у своју снагу и своје умеће, често успева у таквој својој борби, али исто тако често и подлеже неизбежним погрешкама; нарочито су честа разочарења услед лакога веровања у идеје и замисли које ничу у главама појединих сањалица, које нису никле из стварности, које немају везе са животом, које немају реалне подлоге. Зрелост је наследник многих искустава из прошлости, она се користи њима, она су јој традиција и животна школа чије су поуке ауторитативне, врло јаке. И зрелост додаје овим богатим поукама своја искуства, и она допуњује и дограђује већ велику грађевину искустава и знања. Али се њен рад у многоме заснива и олакшава наслеђем из прошлости. Стога зрелост може лако да постиже успехе, да избегава заблуде ранијих генерација, да се — нарочито — чува експеримената који младост често пута наводе на опасне стазе и боне свршетке. Стога се зрелости поглавито признају заслуге за сваки успех који је, међутим, давно припреман.

И задругарство је прешло све ове ступњеве. Оно је давно (пре сто година) прешло период детињства када се полазило несигурним корацима, падало и опет подизало, спотичало и поново падало итд. Оно је исто тако давно прешло период своје младости када се залетело, понесено великим надама и када је — разо-

чарано у очекивању да ће лако и за кратко време уклонити сва зла и све неправде из друштва — морало да потражи заклон у реалним чињеницама живота. Најзад и оно је ушло у зрелост, као наследник огромнога искуства ранијих пионира било је у могућности да избегне све што нема ослоњаца у самом животу задружном, и зато је било кадро да да резултате који су отворили видик многим надама...

Ја сам увек стајао далеко од свакога уображавања у задругарству. Увек сам имао на уму које побуде нагоне људе да се одлуче на заједнички рад, на задружни рад, на напор који лишава човека неограничене индивидуалне слободе и нагони га да се подвргава извесним дисциплинама које рад и живот у заједници неизбежно намеће. И увек сам имао пред очима шта бива кад човек отклони тешкоћу која га је једном нагонила на овакав напор. Нарочито сам увек био далеко од тога да друштво људско сматрам тако нешто инертно и тако просто, као што лончар сматра своју глину од које прави шта му кад треба: лонац, шерпењу, суд за воду, бардак за ракију или какву дечју играчку, да му својом индивидуалном вољом можемо наметати облике које оно није израдило, нарочито још да можемо својим вештачким облицима угушити све многобројне, компликоване, природне облике које је друштво кроз дуге векове и многе укрштене процесе свога необично компликованог живота израдило. Али — крај све те резерве — и ја сам веровао да задругарство може много да учини да се побољша стање — ако не свих а оно бар једнога доброга дела — оних које је развитак социалних снага тешко погодио. Ову веру крепили су и многи задружни успеси, многи милијуни људи и жена који су усвојили задружну методу у раду и животу, распрострањеност задружнога гледања на свет које је несумњиво моралније и праведније него што су била гледишта ранијега феудалнога и садањег либералнога друштва. Ову веру држало је још и то уверење да се из стања у које је индивидуалистичко гледиште довело велики део су-

временога света мора једном изаћи, јер је оно постало већ одвећ тешко, јер је рђаво.

Међутим, уместо напред, у најкултурнијим срединама Европе задругарство је баш сада — после огромних социалних потреса и жртава — враћено натраг! Понављам да је задругарство материјално ојачало. Његови послови прелазе многе милијарде. Осим набавака, оно је већ добро ушло и у производњу намирница које је раније набављало од незадругара. Многе милијуне домаћинства снабдевају задруге. „Узети своје послове у своје руке” постало је руководно начело великога броја људи, и нада да ће тако многу тешкоћу скинути себи с врата, и очекивање да ће тим путем изградити себи услове за бољи и пристојнији живот. Ипак — задругарство је враћено натраг!

Враћање натраг почело је прво у Италији, одмах после настанка фашистичке државне управе. Враћање натраг појавило се и у Немачкој. После је дошла на ред Аустрија. И ту скоро ухватило је у свој непохвални замах и колевку модерних набављачких задруга — В. Британију — земљу, где су набављачке задруге најстарије и најјаче, али и земљу, где је слободе за социални рад од почетка деветнаестог века увек било највише. Враћање ово захватило је како градске тако и сеоске задруге. Потоње мање од првих, али ипак и оне су задржане у свом природном развитку. Од првих нарочито су погођене набављачке задруге. Ја ћу се овде поглавито на њима и задржати.

Набављачке задруге нису никле по неком унапред смишљеном и израђеном плану. Оне нису никле ни с намером да се с киме боре, нити да коме отимају зараду или хлеб. Њих је изазвала тешка борба с незарадом, са сиротињом, с глађу. Прве набављачке задруге нису чак имале ни писаних правила, него су се усменим споразумом међ суседима и познаницима склапале и растурале од случаја до случаја. Да се дође до јевтинијега брашна за хлеб, споразумевали су се неколико њих да купе врећу брашна и да га затим поделе. Да се дође до јевтинијег угљена, споразумевали су се исто тако више њих да избегну ситну и скупу набавку код ситних продаваца. Тек су доцније писана правила, и то не као данас пред државним властима и из многих појединости, већ далеко од сваке власти и из неколико најобичнијих прописа. Далеко је била мисао на какву борбу с ким; ови први задругари радили су под притиском највеће невоље која икада може снаћи сиромаша.

Доста је навести један пример: да су пред прву појаву набављачких задруга огромне масе људи у Енглеској били без посла, да су свугде искоришћавана деца за рад уместо људи, да су они који су могли наћи посла били принуђени да раде за тако ниску награду да кад би се ондашња вредност новца поредила с данашњим динаром не би изнела више од два динара дневно итд. Ова основна побуда остала је увек камен темељац сваке привредне задруге. Никад ниједна таква задруга није поникла а да нека привредна невоља није давно раније узбуђивала индивидуалне свести многих појединаца.

Прво се јавља притисак, невоља; тај притисак захвата све ширу област; многи људи једновремено — ко више, ко мање — подлежу том притиску; многе ин-

дивидуалне свести почињу подједнако да осећају дејство његово; треба мало смишљена рада па да се створи оно што психолози и социолози зову колективном свешћу, а одатле до акције није велика дистанција. Задруга није тек онда кад се нађе какав увиђавнији међ присутнима или какав пропагатор са стране који умпује узбуђене свести, указујући им на удружене напоре више њих, на задругу као на сигурно средство којим ће отклонити невољу која их је бацила у бригу. То се исто може рећи за све врсте задруге. Ипак, и ако је задруга увек била чедо какве велике невоље много њих, сваку набављачку задругу пратило је негодовање приватних продаваца. У почетку је то негодовање испољавано у усменим жалбама и тужаљкама: задруге се баве трговачким послом, оне штете трговце и државу, јер не плаћају порезе а згрћу добити. Доцније је ово негодовање пренесено у штампу која је требало да утиче у корист жалилаца и да спрема јавно мишљење против антидржавне акције набављачких задруга, јер су трговци стуб државе. Најзад су главну „одбрану“ узеле у своје руке трговачке корпорације и коморе или су осниване особите установе за заштиту трговачких интереса — Traders-defence associations, — које су (интересе) набављачке задруге угрозиле. . .

Један факат не сме се ипак никако губити из вида. Нису трговци, ма то били и ситни продавци, потпуно без корена, остављени на милост свакоме „социалноме реформатору“, нити играчка у ђуди колебљиве масе. Напротив! Имају они своје залеђе и доле и горе, и то утолико јаче уколико је привредни промет већи и сложенији. Горе су им залеђе велики продавци и банке које су тесно заинтересоване за њихову судбину. А већ познат је велики утицај који банке врше и ван комерцијалнога света. Доле њихово широко залеђе чине хиљаде и милијуни ситних и најситнијих купаца с којима су они у сталној и свакодневnoj вези. Они им дају намирнице и на почек, а зна се како дуг везује и како отвара срце и најупорнијем непријатељу „капиталистичкога поретка“. Није то узалуд што

„демократски“ агитатори бацају први поглед на крчмаре и ситне продавце. Знају људи њихову снагу и економску несамосталност масе према њима па искориставају прилике. Овој чињеници мора се приписати велики утицај при изборима који имају ситни продавци. Њој има захвалити и она подршка коју су увек налазили интереси приватних продаваца у парламентарима. Ситни продавци имају дакле дубок корен и о тој чињеници има сваки социални трудбеник, у овој прилици сваки задружни радник, да води рачун.

Али осим ове, више или мање, начелне борбе коју су приватни продавци сматрали да су као „изазвани“ дужни били да воде ради свога опстанка, они су прешли и на поље практичне борбе. Већи, стали су отвратити, поред своје главне, и споредне продавнице појединим даљим и најудаљенијим улицама да би ухватили везу и с најдаљим ситним купцима. А и они и ситнији продавци стали су давати купцима рабат 1—2—3—5% од њихових куповина да би их на тај начин намамили на „јевтиноћу“ и, с друге стране, да би сузбили дејство вишка што задруге деле својим набављачима — задругарима — на крају сваке године. То је била прва етапа нове — практичне — борбе коју су приватни продавци повели против набављачких задруга. Другу етапу чиниле су пошиљке намирница поштом. Купац није морао да се труди до продавнице, доста је било да по ценовнику њезину напише поруџбину и намирнице су му брзо стизале у кућу када је и плаћао за њих. Телефон је и овде учињено многу промену. Сад се и не пише, већ просто телефонисе и све се свршава најбрже: и обавештење, и погодба, и поруџбина. Ауто је означно трећу — и врло важну — етапу у борби око купаца. Веће продавнице имају своје аутомобиле и њима услужују до педесет километара наоколо све своје купце! Најзад се појавила једна нова врста приватних продавница, понајчешће акционарских, које под именом **продавница с једином ценом** представљају прави магнет за купце. У овим продавницама може се добити све што имају бакалнице, ситне мануфактурне продавнице, дро-

герије итд., и сваки артикал само по једној јединој цени. Ако је, на пр. та једина цена пет динара, онда за ту цену можете добити (наравно у одговарајућој количини и све већ лепо и укусно спаковано) и шећера, и соли, и кафе, и чоколаде, и памука, и флаanela итд. Чита се да ове продавнице освајају све више нарочито у већим и средњим градовима, али да од скоро почињу да узимају терен и у мањим насељима.

Не може се рећи да су набављачке задруге седеле скрштених руку док су приватни продавци изводили тако у борби против њих нову фалангу за новом. На многе приватне споредне продавнице, задруге су отварале своје споредне продавнице. На приватне каталоге и рекламе, задруге су штампале своје рекламе и каталоге. На приватна рејонирања аутом, задруге су стале исто тако везивати за себе аутомобилима сву околину до много километара око главне продавнице. Остале су још дужне одговора на најновију појаву продавница с једном једином ценом. Задруге су дакле примиле борбу и одговориле на њу готово истим средствима и методама како су је водили и како је воде приватни продавци.

Мора се међутим признати да ни задружна страна није сасвим невина у изазивању ове борбе. Али је њена кривица друге природе него што је напад приватних продаваца. Њена је кривица тактичка, као што греше и многи тактичари који прецењују своју снагу. Ја сам много пута казао и написао: задругари треба да се држе онако као што реалност животна одређује. Све што је ван те реалности, они треба да избегавају. Они се држе реалности кад узимају своје послове у своје руке, јер их реалност живота нагони на то. Они се исто тако држе реалности када проширују оквир свога узимања својих послова у своје руке када их реалност живота примора на то. Чињеница да многи људи узимају своје послове у своје руке социалнога је порекла и никад не ниче друкчије него као неизбежна последица ванредно сложених процеса у друштву. Не узимљу много њих своје послове у своје руке зато што то хоће, тражи или препоручује овај

или онај пропагатор или „реформатор“; већ то бива по једној општој неизбежности од које се појединац који је у невољи не може — и ако би хтео — ослободити. Али, управ стога што овај факат има тако неодољиво дејство, погрешно је замишљати у њему какву еластичну материју коју човек може савијати како му је кад воља. Не може нико командовати кад ће и шта ће људи од својих послова узети у своје руке. То није у власти појединаца, нити појединци по својој вољи могу да изазивају појаве које траже друге кретаче него што су жеље или воље појединаца. Да наведем само неколико примера. Китај је имао своју културу пре шест хиљада година која је у сравњењу с другим културама онога доба била врло висока. Вавилон је имао пре четири хиљада година културу којој би и дан-дањи многи народи могли да позавиде. Атина је пре две хиљаде и пет стотина година имала културу којој се и данас диве најкултурнији народи у свету. Под свима овим културама било је и задруга, али друкчијих него што су данашње. Зашто није било и данашњих задруга тада? Основа њихова, знање које оне траже, није такво да их умни људи онога доба Китаја, Вавилона, Атине нису могли савладати. Зашто их онда није било, а било је некојих услова који су налагали спромасима да узму некоје своје послове у своје руке? Није их било зато што није било свих услова за њих, што није било оно што се кратко означава животном реалношћу. Појединци су могли и онда желети да своје послове узму у своје руке, али то су остале само жеље, јер животна реалност ондашњих друштава није омогућавала такву акцију.

Исто тако реалност данашњега друштвенога живота не допушта да једна социална чињеница, као што је задругарство, угуши све остале чињенице које је друштво створило. Задругарство не може данас узети у своје руке сва саобраћајна средства, сав новчани промет, индустрију, трговину, сав компликовани апарат данашњега друштва. Оно је не само одвећ слабо, него још и одвећ једноставно да може помишљати на такве могућности. Оно има уз то и врло велике, снаж-

не и утицајне опоненте који га — ако им се запста учини опасно — могу лако угушити. Па ипак, има људи који под плаштом установе, коју је изазвала животна реалност и коју само та реалност држи у животу, стално изручују у јавност грозу за громом: задругарство ће заменити трговце, банкаре, индустријалце, све који циљају да добију, све којима је циљ живота и рада добит, профит! Било их је таквих, и дан-дањи их има, који проповедају и уништење самосталних земљорадника, јер да и они теже за профитом, и преношење свих њихових средстава за производњу на организације организованих потрошача. Овај потоњи захтев подвучен је и протумачен као један од основних принципа рочделских пионира. Такви пропагатори и „пријатељи“ задругарства учинили су огромну штету задругарству. Они га, додуше, нису могли скренути с његова реална правца, али су га представили и представљају у јавности као један баук, као једну разорну установу која по једном готовом плану руши и уништава све што не носи етикете задружне. Они су, разуме се, таквим својим погрешним радом дали врло много материјала за борбу против задруга. „Задругарство иде за тим да нас уништи“ постало је парола свих који осећају да нису одвећ високо ни одвећ далеко од домашаја задруга. И фронт је створен, не погрешкама самога задругарства, већ заблудама ових лончара у задругарству (а има добар број међ њима који све то чине из скривених спекулативних рачуна), који уображавају да могу исто тако лако градити друштвене облике као што граде шупље фразе и разне глупаве инвентиве против појединих редова друштвених. Други су опет изабрали други разорни пут: они су стали подводити и подводе задруге под утицаје и интересе политичких странака — социјалистичких, аграрних итд. — и тиме изазвали против задруга негодовање, сумњу и отпор других политичких странака. Тако су ти незвани „пријатељи“, „одушевљени“ задругари, „браниоци“ задругарства — и како се то све сами не називају ови стварни непријатељи његови — дошли подобру дозу

уља на ватру, која се природно јавља, онде, где се интереси сукобљавају.

Фронт против задругарства, фронт велики и јак, већ ради; ради у велико и постиже резултате којима се ниједан истински задругар не може радовати. Он већ врши и окрете, промене, који су судбоносни по задругарство. Ја сам те окрете назвао **враћањем натраг**, чиме сам хтео у исто време рећи да су то вештачке радње, не радње које потичу из самога развитка задругарства. Какви су ти окрети, где се дешавају и какве су резултате већ дали, биће предмет доцнијих чланака. Овде, укратко подвлачим само толико: да се све ово дешава кад има близу две стотине хиљада разних задруга и близу сто милијуна задругара у свету, када су многи јавно наглашавали — неки се чак и разметљиво хвалисали — да је задругарство светска сила која свакоме мора уливати респект, када су и реални задругари већ почели веровати да се неће више наћи инстанције која ће подићи руку на тако једну мирну, конструктивну и творачку институцију као што је задругарство...

III.

ИТАЛИЈА

Прво враћање задругарства натраг је отпочело у **Италији** доласком на управу фашиста. Италија је претежно земља мале својине, малих предузећа и малих привредника. Поред тога у Италији је развитак либералне или — што је у овом случају исто — индивидуалистичке привреде врло брзо створио велики број неимаћника — пролетера — како у граду тако и на селу. Социални услови за властито старање и заштиту рано су дакле створени у њој. Али су и географски и природни услови били погодни за гране којима се нарочито мали људи могу обилно користити, нарочито ако примене подесне методе за то. Стога је стара мисао — узети своје послове у своје руке — рано у Италији морала поново да оживи и већ — врло рано — виде се на делу рибарске и млекарске заједнице у којима се мали људи труде да дођу до сигурне зараде и сигурнијега живота.

Ово су били први почеци новог задругарства, али почеци који су никли спонтано, без неке нарочите пропаганде са стране, већ као последица материјалне нужде која је притискивала мале и бедне људе.

У другом реду појавиле су се задруге за узајамно помагање у болести и смрти. Док су прве — рибарске и млекарске — задруге биле израз економских прилика села, ове друге изражавале су поглавито градске потребе. Изгледа да су лекарске услуге и лекови били тежак терет малим људима, јер видимо да је главна задружна брига сконцентрисана око лекара и лекова. Свака је задруга имала свога лекара, који је по уговору са задругом дужан био да прегледа и лечи све задругаре уз наплату једне минималне (од једнога динара) награде. Исто је тако свака задруга имала уговор с апотекарџом

који је морао да справља и даје лекове задругарима десет, двадесет, до педесет од сто јевтиније него што их даје другим лицима. Веће задруге имале су и своје властите апотеке у којима су могле држати некоје (не све) лекове. Задругари су плаћали задрузи уплате, које нису биле велике, и задруга је из њих подмиривала своје издатке: на лекара, апотеку итд. Помињем ову врсту задруга поглавито из ова два разлога:

Ове су задруге кретали, инспирисали и својом умном сарадњом помагали поглавито професори, учитељи, лекари, правници — судије и адвокати.

Ове су задруге биле средишта из којих су поникле све потоње, и најчувеније, задруге: кредитне, набављачке, произвођачке итд.

У другој половини прошлога века почиње се осећати у Италији утицај немачкога задругарства. Први утицај осетио се на пољу кредита, његов носилац је био тадањи професор **Лујџи Луцати** (наш врло велики и незаборављени народни пријатељ из времена анекспоне кризе); његовим интелектуалним радом стале су се оснивати у Италији популарне банке у Ломбардији (прва у градићу Лоди, недалеко од Милана), Венету, Ромањи, Пијемонту, затим и у осталим провинцијама.

Ускоро затим у Италију допире и утицај В. Британије. Почињу се оснивати набављачке задруге рочделскога типа и оне брзо захватају, поред већих градова и многе градиће, па чак и већа села. Некоје од њих, као миланска, официрска, железничарска, достигле су биле светску важност и светски углед.

Од почетка осамдесетих година (тачно од 1883 год.) до Италије допире и други немачки утицај — земљорадничких кредитних задруга. Тај утицај лично представља професор **Др. Леоне Волемборго** (такође наш народни пријатељ из доба највећих политичких и привредних тешкоћа Србијиних); он пропагира задруге, руководи њихово оснивање (прва основана у селу Лоређији, близу Падове), издаје један одлично уређиван лист — **La Cooperazione Rurale** и — доцније — као председник савеза стоји на челу целог покрета.

Најзад долази на ред нарочита једна врста задруга, тзв. *Sonsorzi agrarii*, које оснивају и подижу фабрике вештачкога ђубрета, фабрике земљорадних справа и које узимљу регулисавање река, прокопавање и грађење канала, мостова итд. Њихов оснивалац је **Рејнери**, чувен са својих смелих, великих и врло успешних задружних потхвата.

Помињем само главне моменте из живота задружне Италије. Међутим, Италија је чувена и поштована у задружном свету нарочито и својим умним прилогом у светску знанствену зграду о задругарству. Ни једна друга земља у свету није дала толики број великих и признатих задружних теоретичара као Италија. Имена: Вигано, Луцати, Рабено, Роси, Пантелеони, Валенти, Леви, Волемборго, Лоренциони, Марнани, Този, Салваторе Веки, Верђанини, и још многи други, остаће заувек велика и драга успомена свакоме ко уђе мало дубље у знанствену и умну грађевину једнога од највећих социјалних практичких покрета од како је света.

Овај и овакав рад многих умних људи и доброга дела масе италијанске није могао остати незапажен и ван Италије, и већ од почетка деведесетих година прошлога века многа и многа изасланства, групе, многи и многи појединци хитају у Италију да виде шта се тамо ради за добро малих људи, које се методе тамо примењују и какви се резултати тамо постижу. Поменућу само неколико таквих похода који су мени познати.

У 1883 години кренуо се на пут у Италију ранији француски министар финансија, Леон Сеј, да види шта раде Италијани на пољу кредита за мале људе. Пропутао је нарочито Ломбардију, Ромању, Пијемонт, видео је тамошње популарне банке, задивио се што је видео и написао о томе своје путу књижицу **Dieci giorni nell'alta Italia**. (Наводим италијански назив, јер сам је такву добио у италијанском преводу с предговором Луцатијевим, од **Тициона Запи**, пионира кредитнога италијанскога задругарства, када сам га 7 септембра 1893 године походио у Лоди, тада директора ове прве италијанске популарне банке. На францускоме њен је назив **Dix jours dans la Haute Italie**, изашла је 1883 године). Ова

књижица учинила је слан утисак на меродавне кругове у Француској. Французи су до тада увек гледали и тражили решење ситнога кредита, кредита за мале људе, или како су га Италијани назвали *il credito popolare*, у великим банкама и великим новчаним и хипотекарним операцијама. За мале градске привреднике задовољавали су се обичним градским банкама. А за село, за сељаке, препоручивали су нарочито велике банке. Њихово резонување кретало се у овоме закључку: сељака је много, њима су потребни велики капитал и дуги рокови, то може дати само велика и снажна банка. Познат је њихов покушај с великом банком, *Crédit agricole*, која је бедно свршила, и с другом опет великом банком, *Crédit foncier*, која постоји као хипотекарна банка, али којој никад нису могли прићи средњи и мали земљорадници који су аграрна маса француска. Књижица Леона Сеја показала је први пут Французима да се решење ситнога кредита у Италији тражи и врши не кроз велике банке, које су гломазан апарат за то, већ у скромним, малим, јевтиним институцијама које оснивају и којима управљају сами дужници који су у исто време и своји повериоци. Примери су изнесени веома убедљиви, успеси су показани веома примамљиви, и од Сејове књижице у јавности француској све се чешће почињу јављати размишљања о новој методи кредитовања. Французи све више заустављају свој поглед на малим кредитним установама малих људи и све се мање чују наде у велике банке за ситне дужнике. Пут Сејов у Италију и његова књижица, у којој је живо описао што је видео и научно тамо, извршили су основан преокрет у француском кредитном животу.

После Сеја још су много њих из Француске кретали за Италију да виде шта се тамо дешава на задружном пољу које Французима није било сасвим непознато, али које су они, после неуспеха Фуријевих, Бишевих и Луја Блана, давно напустили и предали забраву. Али од свих најзначајнији је био пут једне веће групе заинтересованих Француза који су 19 априла 1890 године кренули под председништвом Еужена Ростана, доцнијега председника *Centre du crédit populaire*,

у Италију. Ова одабрана група пропутовала је готово целу Италију, прегледала све врсте задруга, код појединих се задржала и више дана, скупила огроман штампан материјал о организацији и раду појединих врста и, богати утисцима што су добили у личном контакту и разговору с многим знаменитим задругарима италијанским, вратили се „препорођени“, како вели вођ групе, Еужен Ростан, у своју задружно заосталу отаџбину. О овоме путу написао је Е. Ростан и издао врло интересантну и поучну књигу (290 штампаних страна осмине) која носи име: ***Une visite à quelques institutions de prévoyance en Italie (Paris, Guillaumin et Cie 1891)***.

Сличне походе нису престајале и из других земаља. Кад сам ја путовао по Италији (у 1892 и 1893 години) да проучим њихове привредне прилике и да се упознам с италијанским задружним системом, сусрео сам се с једном већом групом Руса, у Милану, који су у истоветној намери путовали по Италији, и с двојицом Шпањолаца у једном градићу (*Castello St. Pietro*) близу Болоње који су улазили у тамошњу малу али врло интересну *banca popolare agricola* управ када сам ја завршавао своју походу.

Италија је била чувена и цењена у свету са свога задружнога апарата и система. У њој је било неколико хиљада врло добрих и напредних набављачких задруга. Млекарских задруга било је и врло великих које лиферују огромне количине масла и сирева, нарочито чувени сир горгонзола. Једна необично велика, производила је од овчега млека сир пекорино који се особито тражио у Јужној Америци и где је слан у великим количинама. Винарске су задруге биле исто тако чувене. Поменуо сам већ нарочите задруге, *Consorzi agrarii*, које су производиле у великим количинама вештачко ђубре, земљорадне справе итд. Италијанских сеоских кредитних задруга, уређених по немачком угледу, било је врло напредних и јаких у горњој Италији. Доцније су се спустиле и у средњу, јужну Италију, па и у Сицилију и Сардењу. Али изнад свих заслужују нарочити помен италијанске популарне банке које су све друго

само не оно што се код нас везује за име банке. Оне кредитирају само своје чланове. Нарочиту пажњу обраћају сиромашнима који тешко могу наћи добре јемце; њима се дају кредити **на поштену реч** (*credito sull'onore*), и никада није ниједна сума наплаћена судским путем или преко полиције. Ове банке наплаћују најмањи интерес, колико је потребно да се покрију трошкови и ојачају фондови — резервни и социални. Овај потоњи троши се поглавито на културне циљеве. Позната је италијанска установа **Покретне катедре за спрему сељака**. То је приватна установа, сваки срез има своју катедру, неки и по две, а свака катедра по 2—3 професора, који су стално на путу: предају, лично упућују у све земљорадничке радове, сами раде итд. (**Др. Вел. Стојковић** нарочито је на лицу места проучавао ову установу и о томе израдио веома исцрпну студију, коју је издао (1913 год.) Главни савез српских земљорадничких задруга под насловом: **Како би требало организовати пољопривредну наставу и пропаганду у Србији**). Највећи део трошкова ових веома плодних и интересних установа подносе популарне банке из својих социјалних фондова. Осим тога популарне италијанске банке, које су све под управом интелегентних и поштених људи (професора, судија итд.), помажу и многе друге културне и хумане установе и акције.

И ипак је томе и таквом задругарству стицајем грилика освануо „црни петак”. Уколико је оно расло и чапредовало, у толико је — изгледа — расла и срџба извесних интереса. Ја сам у првом чланку истакао факат кад и како ничу задруге. Није жеља да другога штете, није воља да другога упропашћују или уништавају, није помисао на какву освету, него велика нужда да се спасу колико могу од штете коју њима чини либерални привредни режим, то гони оне који су већ пострадали од тога режима да узму један део свога привреднога посла у своје руке и да га у заједници с другим страдалницима у напредак воде. Шта су они учинили друго и шта чине до оно што свакодневно чине толики други, на им нико не замера. Зар је један богат човек у граду који има свој виноград или воћњак или

свој аутомобил и који слободно не само сам троши него и продаје своје грожђе или воће или слободно за таксу вози друге људе, а и не помисли да тиме штети праве виноградаре, праве воћаре или праве возаре који од тога живе. Па ипак, иако задругари, већином небогати људи, не раде ништа друго до оно што раде сви други, врше само своје послове, против њих су се дигли неки интереси, који веле да их задругари штете и траже — ништа мање него — изузетне мере према задругама!

Против италијанских задруга одавно тутњи извесно негодовање које је расло напореда с растом самих задруга. Ово негодовање је нарочито порасло кад су се у задругама почели појављивати у већем броју градски и фабрички радници међ којима има — као и свугде — и оних који јавно исповедају да су противу либералнога привреднога поретка. Тај факат — изгледа — дао је нову снагу угроженим интересима (тако себе сматрају противници задруга) и они су окренули борбу против рушилаца „постојећега” стања који се крију и организују под фирмом разних задруга!.. Ова борба нарочито је узела велики мах после рата када је кретање радничких маса, као што је познато, узело оштрије облике.

У то време пада и појава фашизма, покрета — који је истакао гледиште да је друштво данашње погрешно уређено, да то уређење води све даље у хаос и беду огромне масе људи, да једини пут да се свет спасе од пропасти јесте: повратак на природне основе. А те природне основе нису ништа друго до народна заједница која је израдила и објавила већ свој план у подели рада и сталезима друштвеним. Али се овај повратак неће извршити ако се ствари оставе саме себи које — очевидно — воде све већем заопштравању класних односа. Уместо слепога случаја, веле фашисти, мора се истаћи свесна воља; та воља мора бити јака, јакост се не може постићи иначе до узимањем све власти у своје руке. Фашисте нису признавали факат класне борбе. Место тога они су истакли зависност једнога сталеза од других, а за успех такве зависности лебдео им је пред очима, и свакоме свагда лебди, веле они, велики интерес народне заједнице без које нико

не може имати ни среће ни опстанка. Свак је дужан да служи тој заједници; када сваки врши посао који је себи изабрао шта чини он друго него службу заједници; ова полусвесна служба мора постати свесна и дужност сваком појединцу; добро, напредак, благостање и заједнице народне и свакога појединога не може се постићи ако се ова зависност и ова дужност свесно не схвати и не врши од свију и од свакога...

Ово своје схватање фашисти су назвали органским, желећи да тиме означе да је оно у сагласности с природном и социалном конструкцијом самога друштва, али у исто време и да су сва друкчија схватања неприродна, вештачка. Нарочито су фашисти устали против оних који су на факту борбе разних класа друштвених изграђивали своје гледиште на даље изграђивање људскога друштва. Међутим баш су ови све више и више прилазили задругама, особито набављачким; некои су чак и јавно говорили и писали да је у овим задругама зачетак будућега — бољега — друштвенога уређења.

Ранији противници задруга, „угрожени интереси” нашли су тако олако у фашизму своје савезнике. Како је тај савезник ускоро пошао на пут да створи оно, што је по његову мишљењу услов да се друштво врати на своје природне основе, то су савезници радосно пружили руке један другоме у разумљивој нади; једни, да ће тако ојачати свој фронт, други, да ће тако једном дочекати миран ноћни сан. Кад су фашисте кренуле пут Рима да освоје државну власт, с њима су корачале и све симпатије „угрожених интереса”. Шта више они су били расположенији него сами фашисти. И нису се преварили. Ускоро су многе задруге почеле да осећају да је настало ново време за њих. Истакнутији задругари, под изговором да су спремали преврат друштвени, одстрањени су и похапшени. Задружни листови, који су чинили част задружној литератури у свету, забрањени су под изговором да сеју идеје које су опасне по природну друштвену еволуцију. Онда су дошли на ред савези који су, по суђењу нове власти, били легло превратних и „држав-

но” штетних планова. И најзад поједине задруге којима су насилно смењивани управљачи, постављани своји поуздани људи, прописивани правци и међе рада, одређиван цео живот.

Некада бујан живот који се радосно кретао из успеха у успех; некада понос радне Италије и свих пријатеља малог човека и бољих услова за њ; некада боравиште свих којима је мило било да се задрже у једној живој, плодној и стваралачкој социалној средини, променила је свој изглед одједанпут. Уместо живихности, настала је зачмалост; уместо стваралачке акције, пасивност и немар; уместо веселости, коју су задовољство са успеха природно стварали и стално потенцовали, разочарење и осећање велике неправде и увреде...

Непознате су ми све појединости што су се дешавале за све време мрака у који је насилно уведено италијанско задругарство, а оне се све и не могу данас знати. Познато је толико да задругарство у Италији није више оно што је било; многе су знамените задруге забрањене и растурене, друге су под сталном контролом државних повереника, а свима је, које су још у животу, прописан и одређен пут којим морају ићи и границе до којих смеју ићи. Задругарство је стављено под сталан надзор, њега воде не они који су животом заинтересовани већ људи ван њега, који га надзиравају; оно је подвргнуто партијској политици: њеним интересима, њеним методама, њеним манирима. Све што је најсупротније, најфаталније и најсмртоносније за покрет који је сав испуњен толеранцијом, симпатијом и човекољубљем, постало је сада идеја водиља. Интервенирала је и управа Међународног задружнога савеза из Лондона, али без успеха. Да у задругарству има и позитивних социалних и моралних снага наметнути управљачи увидели су и сетили се тек онда, кад се доказало на делу да њихове регулативне методе нису довољне да регулишу сав социални и привредни живот народни.

У 1926 години први пут је фашизам јавно заузео став према задругарству. Пошто су растурене биле

многе задруге, особито задруге којима су управљали истакнути социјалисти, пошто су растурени и конфисковани сви савези на које се сумњало да држе правац конзеквентнога задругарства (задругарства које се доследно креће линијом поступнога узимања својих послова у своје руке), пошто су забрањени сви независни задружни листови, и многи задружни радници похапшени или се склонили ван земље, фашистички режим одобрио је да се оснује **Фашистички** задружни савез (Ente Nazionale Fascista della Cooperazione), и овај — партијски — савез стао је да прикупља заостале још у животу задруге. Он је то чинио делећи их у групе по занимању и ценно је да је скупио до 1930 године — по једнима 8.000, по другима 12.000 разних задруга. Набављачких било је 3.400, кредитних до 4.000, остале: грађевинске, рибарске, млекарске итд. Тада је отпочео нов регулативни правац у задругарству, као што је уосталом и свеколики јавни живот под фашистичким режимом. Задругама је из савеза одређиван правац и обим рада. Раније су се италијанске задруге одликовале неудаљавањем од својих задругара, услед чега је било много малих задруга. Сад је то промењено: малим задругама је наређено да се споје по 2—3—4—5 и да створе веће јединице, а нова оснивања допуштана су ако су обухватили већу област и више домова. На тај начин знатно је умањен број задруга, на место малих добијене су велике задруге. Раније је био обичај да и набављачке задруге дају намирнице на почек и задруге су, услед такве пракције, остајале без својих новчаних средстава и морале су да зајме новац, плаћајући интерес, мада су задругарима давале кредите без интереса. Сад је прописано да се задругару не може дати кредит већи од половине његових удела (уплата на уделе). Раније је свака задруга могла отворати продавнице где јој се потребно учини, сад су споредне продавнице или сасвим забрањене или ограничене на најмањи број. Услед оваквих и других регула који се наређују споља, број задругара је спљно спао. И савез је нашао за

потребно да нареди задругама да продају свакоме — био задругар или не.

Кад је у новембру 1933 године заседавао фашистички Народни савет, који је решавао и о томе каквих све корпорација може бити у фашистичкој Италији, чула се реч и о задругарству. Њу је отпочео **државни комесар** при фашистичком задружном савезу, **Фабрићи**, који је, после једнога увода у коме је признао да су задруге биле једине социјалне формације које су се јавно одупрле надирућем и разорном дејству капитала и да су оне с доста успеха постигле да власт капитала сведу на његову природну службену улогу, изнео фашистичко званично гледиште на задругарство. Оно има да помогне, колико може, да радници и мали људи заштите своје зараде. Оно ће то најбоље постићи регулисањем цена, што је било и што ће остати његова природна функција. Ван тога задругарству је недопуштено да се меша. Нарочито је недопуштено да квари поделу рада коју су потребе друштвене створиле: да се упушта у послове који други већ врше и да ма на који начин уништава функционаре који су се затекли. . . Том приликом било је речи и о месту које ће задругарство заузети у корпоративном уређењу државе.

Тако је задругарство увршћено у систем регулатива из којих је фашизам стао моделовати своју државу. Оно је сведено на улогу регулатора цена.

Али задругарство значи више и шире него што је регулисање цена. Оно значи узети своје послове у своје руке кад прилике у друштву покажу да је то корисније по већину људи него када они остављају да те послове — уз добру наплату — врше мало њих. Људи узимљу своје послове у своје руке и врше их заједнички, дакле по методи која условљава слогу, заједницу, толеранцију, пријатељство, поштење, од њих су далеко и морају бити далеко, све мисли или потези, који угрожавају туђе добро или туђе благостање. Не намера да другога ниште или штете, него оправдана жеља да помогну себи, да унапреде стање великога броја, основна је њихова побуда. Под либерал-

ним привредним режимом задовољни су мало њих, они који се наплаћују што врше неке послове других људи. Задругарство жели да буде већина задовољна вршећи сама своје послове. Задругарство је несумњиво прогрес у саврењем с индивидуалистичким привредним режимом. Оно и може већ показати своје творевине које су више и боље од ранијих — незадружних. Оно је — у саврењем с овима — што је ауто према кочијашким колима, телефон према писменом саобраћају, аероплан према железници.

Стога се може мирно рећи да се не чини добра услуга малима и сиротима кад им се спречава једно од најосновнијих права свакога човека — да сам врши своје послове, а установама, пониклим да то право реалишу, цео смисао своди на улогу општинскога надзорника на пијаци.

Велики и високи напори толиких генерација и умних великана италијанских нису заслужили такву судбину.

IV

НЕМАЧКА

1.

Немачка је друга по реду коју је захватила струја враћања натраг у задругарству. Њен случај не може се разумети ако се човек не окрене бар на главније тачке њенога великога и компликованог задружнога развитка. Стога ћу ја морати да поменем та главнија дешавања.

Чувени историчар њенога задружнога права, Гирке, налази елементе, па чак и саме творевине задружне, кроза сву историју немачкога народа, а Др. Бруно Рауер види морални и практични дух задругарства и у марки, ханзи, средњовековним еснафима, па чак и у самој држави, граду, селу (*Der Genossenschaftsgedanke, München, 1921*). Нема сумње да се трагови задругарства могу наћи у историји свакога народа и немачки писци многи данас чине грубу погрешку када задружну мисао сматрају првенствено као немачку. Напротив задругарство знају и практикују сви народи, како виши — културнији — тако и они на најнижем ступњу. Разлика је само у томе што га једни практикују као обичај, као народни пут (*folkway*), док су други успели да га већ институишу, да га претворе у установу.

Једни имају више облика, док други само два или три; једни имају претежно земљорадничке облике, док други претежно облике фабричких или градских радника. Све зависи од структуре данога друштва и његова економскога развитка, као и географске средине у којој се оно налази. Али се никако не може рећи да неки народ има све услове за задругарство или да други народ нема услова за њега, или — што је безумно — да један народ нема чак ни психолошке по-

добности за задругарство! Тако је пре неколико година један странац (не Немац) писао у органу Савеза немачких набављачких задруга, **Konsumgenossenschaftliche Rundschau**, како српски народ нема психолошких услова за задругарство, што је такође једна груба погрешка. За задругарство имају психолошке услове сви народи и сви га народи врше. Шта више задругарство је један од најважнијих постулата свакога народа, услов без којег се јединство народа не може очувати, основа која држи народну заједницу, општа социјална појава која је нераздвојно везана за сваки живот у групи. Као толики други народни путеви (обичаји, праксе, норме, правила итд.), које друштво израђује да обележи своју особину и очува своју везу, задругарство је такође пут који је друштво показало и освештало како ће се одржати његове јединке. Није то пут који је измислио овај или онај појединац, већ је то стаза којом се крећу сви народи почевши од њихове најпримитивније заједнице, кад су били хорда, па до њихове највише организације. Може се рећи да је то пут којим иду не само људи него и животиње. Да не идем даље, доста је да поменем само папагајске и гемовске задруге, задруге даброва и вукова, које могу да послуже као углед многим људским задругама, па да се увиди колико греше они који приписују само некојим народима привилегију на задругарство као и они који, очевидно недобронамерно, одричу другим народима чак и подобност за задругарство.

Допуштам себи слободу да — у прилог ових мисли — испричам један случај који се мени десио.

Једнога дана, била је недеља, пошао сам око осам часова из винограда у Топчидер. Пут је водио кроз један шумарак Топчидерске економије, био је нешто стрм и узан. На једанпут појавио се преда мном један балегар (*Mistkäfer*) који се мучио да крене с места једну малу лопту балеге. Ја сам се зауставио два корака пред њим и посматрао његове муке. Пошто се доста намучио и, ваљада, убедио да не може свршити посао кога се латио, мој балегар оставио је своју лопту где је била, украј стазе, и журно кренуо у шума-

рак. Знао сам раније из Дарвина и Брема (*Brehm*) шта ће бити и за што балегар ваља своју лопту, па сам остао на месту и очекивао да видим шта ће се даље догодити. Међутим, балегар се удаљавао у шумарку и ускоро се изгубио из вида. Чекао сам пет, десет минута и, одједанпут, угледао сам опет балегара; он се кретао у правцу остављене лопте; али не више сам: за њим је ишао још један балегар. Кад су стигли до лопте, почели су обојица да је гурају — један оздо на више од себе, други озго вукући је себи. Одморна снага новог другог, а и удружена снага оба балегара, учинили су те су могли лопту да у неколико крену смета и да је гурну мало напред. Али терен је био стрм, на стази је било доста препрека — траве, камчица, дрваца — и другари су убрзо исцрпели своју снагу. Кад су после многих покушаја увидели да ипак не иде, један од њих почео је поново да се креће пут шумарка. Ја сам непрестано стојао и чекао, био сам решен да дочекам крај. Други балегар остао је код лопте, обилазио око ње и пипцима је додиривао од часа на час. Мање од осам минута тако је прошло, а из шумарка су се појавила три балегара. Сви су хитали лопти и кад су стигли до ње почели су сви четворо да је гурају: једни оздо, други са страна. Захваљујући таквом удруженом напору лопта се кренула, радници су је сложено и ревносно ваљали све даље и за нових десет минута ја сам целу слику изгубио из вида: замакли су већ били у густ шумарак, гредећи склоњеном своме месту, где ће женка да носи своја јаја и да чува своју врсту.

Сав је тај процес трајао четрдесет и шест минута, ја сам посматрао стварање и рад једне задруге која није била људска, али која је оличавала све оно што је језгро најбоље људске задруге. То је било пре двадесет и шест година. Како могу онда — питао сам се увек — да људи игноришу један факат који је општи не само људима него и балегарима, па чак и многим врстама нижем од балегара! Овај случај уверио ме је поново, да је не само удруживање него и задругарство, које је једна од најзначајнијих творевина у-

дружвања, општа појава која је толико везана за само удруживање, за групе живих бића, да се слободно може рећи да оне не би могле опстати без њега.

Сад да се вратим немачком задругарству.

Мора се признати да су Немци увек имали свој задружни систем. То зависи од тога што је у њих увек било неких побуда или услова за рад у заједници. Казао сам већ да сви народи — ко ређе, ко чешће — долазе у овакве прилике. Али, ако оставимо ове опште појаве и зауставимо се на појавама, које су изазвале прилике после феудалне везаности човека, видећемо да су Немци заиста врло рано стали прибегавати систему задружних напора да би савладали привредне тешкоће сад ове сад оне своје групе. Није место да се улази у историјске појединости — историја немачкога задругарства врло је широка — није место да се улази ни у прелазни период од везане на тако звану слободну привреду, који је веома важан за историчара, стога ћу се ја ограничити да истакнем само неколико важнијих момената из задружнога дешавања међ Немцима.

Човек, коме Немци имају захвалити за своју науку о задругарству, био је Виктор Еме Хубер, који се родио 1800 године и који је умро године 1869. Хубер има захвалити за себе својој мајци, једној веома умној жени и веома брижљивој мајци која је била његов први и највећи васпитач, и — онда — веома чувеном у свету васпитачу, Феленбергу, чији је васпитни систем и завод у Хофвилу (у Швајцарској) привлачно прве педагошке и реформаторске главе из свих културних земаља. То је био духовни темељ Хуберов и он је њему увек остао захвалан и онда када је изашао из — доцнијих универзитетских студија, па — још доцније — и као професор берлинскога универзитета. За задругарство је нарочито важна личност Хуберова што је он први у Немачкој стао обрађивати научне основе његове. Он је — с једне стране — први ушао у расправу питања радних редова. Њихова социјална и економска важност падала му је необично јасно у очи; њихова беда будила је у њему негодовање које није мо-

гло остати незапажено. Напоредо с тим — и пре него што ће по други пут у 1844 години видети Енглеску — његов је поглед зауставио факат узајамног испомагања и он је стао јавно писмено препоручивати задругарство као сигуран пут да се поправи стање сиротана — радника, без обзира да ли у граду или у селу. Задругарство за њега постоји у латентном стању у свакој социјалној средини. На економском пољу оно може извршити корени преображај и он га стога препоручује као једино мирно средство, да се катастрофа спречи; сиромаштво по њему носи све клице темељне промене. Али је главна његова мисао лежала у моралном препорођају масе. Он је јасно видео недољиву моралну основу и тежњу задругарства. Задругу држе у животу, вели он, моралне тенденције свакога рада у заједници. Не може човек да ради у заједници и ипак да јој подмеће ногу или да јој ради о глави. Такав криминални тип не може се дуго маскирати или прикривати. Сама заједница — пре или касније — познаће га и скинуће му маску. А кад је у Енглеској видео још нејаке прве задруге настављача, он гради у својој свести читав план задружнога привреднога система. Данас се може слободно рећи да је Хубер, први човек с континента који је познао енглески задружни почетак рочделскога правца, био први у Европи који је умотрио у задругарству његове трансформаторске подобности. Хубер је имао велики утицај и на доцније теоретичаре и практичне задружне раднике, нарочито је његова интелектуална помоћ драгоцену била првом организатору градских задруга, Шулцу-Делић, што је овај лојално увек захвално помињао. (Скоро преминули задружни теоретичар, Др. Карло Мундинг, написао је и издао веома интересну и необично поучну књигу (V. Hubers ausgewählte Schriften über Socialreform und Genossenschaftswesen, Берлин, од 1204 стране штампане осмине).

Други заслужан човек за задругарство био је Др. Херман Шулце, из Делића, због чега је доцније скраћено назван Шулце-Делић. Он је теоријски радио такође и од њега има неколико добрих књига о задругарству, али његов значај је поглавито у практичном осни-

вању и раду. Већ 1849 године основао је он задругу за набавку сировина (столарску задругу) после које су дошле обућарске, кројачке и др. задруге. Шулце-Делић је видео дејство фабричкога рада у велико, па је — фрапиран последицама које је тај рад имао за мале занатлије — дошао на мисао да се ови потоњи могу спасти од уништавајуће фабричке конкуренције ако и сами створе рад у велико — прво набавку сировина, затим прераду истих и најзад продају израђевина. На своме задружном путу, Шулце је брзо осетио оскудицу капитала, и како се није могло очекивати да саме занатлије топрв створе потребан капитал, он је стао оснивати и кредитне задруге, чија је улога била прибирање и стварање новчане подлоге за Шулцеов задружни систем. На овом пољу, Шулце је имао највише успеха и његова популарност заснива се поглавито на његовим кредитним задругама. Поступно је Шулце прешао и на набављачке задруге и ове су — већ за његова живота — достигле велике успехе у набавкама. Ја избегавам да говорим — као што се види — о вредности Шулцеова система; то није циљ овога чланка; ја помињем Шулца и његов рад само толико да би се лако могао разумети данашњи окрет у немачком задругарству. У том истом смислу биће поменути и други важнији моменти.

Трећи заслужан Немац за задругарство био је Фридрих В. Рајфајзен. Он је био практичан задружни радник. Као председник општине у селу Вајербушу (рајнска Пруска), он је у 1847 години био сведок велике беде међ сељацима која је настала после једне неродне године. Размишљајући како да се помогне невољнима, он дође на мисао да нема другога средства до да се прибегне оснивању једнога добротворнога друштва. Тада је у Немачкој био обичај да се у сличним неприликама прибегава скупљању прилога и помагању потребитих на тај начин. И вајербушко друштво пошло је било тим путем, скупљало прилоге од имућнијих људи и делило храну оскуднима. У 1849 години Рајфајзен је био премештен за председника у оближњу општину Фламерсфелд и тамо је основао

„Фламерсфелдско друштво за помагање неимућних земљорадника“; али ни оно није се могло одржати. У јесен 1852 године премештен је Рајфајзен у село Хедерсдорф, одмах до самога Највида на Рајни, и ту је у фебруару 1854 године основао „Хедерсдорфско добротворно друштво“. Ни ово се друштво није могло одржати. Растурили су га сами чланови до којих је већ допро био глас о Шулцеовим задругама и они су тражили нешто слично тим задругама. Рајфајзен, који је био религиозан и врло много полагао на религиозну болешћивост према ближњем, био је принуђен да попусти и у Хедерсдорфу се, унаточ његовој вољи, основала Хедерсдорфска позајмница. (Ја сам био пре двадесет и пет година у овој установи, прегледао њене прве протоколе, које је водио сам Рајфајзен, прочитао неколико његових својеручних писама, која се чувају као реликвија, и уверио се да се у Рајфајзену тада већ била извршила основна промена). Њене су основе биле у главnome Шулцеове: самопомоћ, солидарна одговорност, узајмљивање и враћање, плаћање интереса на позајмци. Рајфајзен је у почетку унео само још као своје: бесплатност управе, доцније су га саме прилике нагнале да унесе недељење добити, образовање једнога недељнога фонда, ограничавање само на област у којој се сви људи добро познају. Чудноват је овај обрт код Рајфајзена. Он је у привредном смислу све зло видео у утицају тржишта и помињао је с уздахом време када сељак није куповао ни продавао. Његов је идеал била тзв. затворена привреда, и он ју је претпостављао новој, у којој се сељак поступно топи и ишчезава. И гле, стицај прилика, не његова жеља, навели су га да оснива и пропагира апарат који снажи и сарађује све већем додиру с тржиштем! Како било, пријатељи Рајфајзенови дали су овим установама, за разлику од Шулцеових, име Рајфајзенових позајмница и оне су се даље развијале. Ускоро су се све ове задруге здружиле у један главни савез и савезом је управљао Рајфајзен све до своје смрти.

Олавде почиње доба критике и тежња за променама. Та тежња захватила је прво Рајфајзенове задруге

ге. Рајфајзен се ослањао поглавито на здраву памет и властито искуство. По његову мишљењу сви послови који су тесно везани с позајмицама (набавке и продаје) треба да су концентрисани у једне руке; позајмионица имала је и да набавља, што чланови потребују, и да продаје, што чланови имају за продају; сав новчани промет сељаков треба да буде у рукама његове новчане централе — његове позајмионице. Имали су муке његови најближи сарадници да га убеди да бар млекарске и винарске послове треба одвојити засебно. Овакво гледиште Рајфајзена постепено је стварало супротност у самим задругарским редовима и кад је том незадовољству пришао и један млад човек, интелигентан, угледан, поштен, Др. Хаас, који је већ био чувен са својих заузимања за задружну ствар сељака у Хесену, оно је добило и своју форму у једном засебном савезу који се наставио у Дармштату. Основни став новог савеза био је децентрализација у задругарству; за сваку врсту послова морала се основати нова задруга; ниједна задруга није могла акумулирати више разних послова. Осим тога — Хаасов савез, како су га после назвали — очистио је од задруга, које су му пришле или које су се под његовим окриљем оснивале, све религиозне примесе које им је Рајфајзен раније био прикачио и сталне искључиво на економско тле. Хаасов савез је за кратко време претекао Рајфајзенов који никад није прешао 8.000 задруга, док је Хаасов прешао био и 20.000.

Интересантно би било изнети паралелни развитак у њихову даљу раду, њихове обостране покушаје да се приближе један другом и узроке све већем удаљавању њихову, али то не служи циљу овога чланка, и ја га морам овде изоставити.

Други задружни разлаз десио се у крилу Шулцеовог савеза, и он је имао судбоносне последице по цело немачко задругарство. Основна економска мисао Шулцеова била је оваква. Либерални економски режим донео је привредну слободу људима и стога значи прогрес према ранијој везаној неслободној привреди. Као сваки прогрес и либерални привредни режим има своје боне последице. Ове последице виде се на неја-

ким привредним јединкама: малим трговцима, занатлијама, сељацима, радницима уопште. Задругарство је позвано да прихвати ове нејаке и да им омогући опстанак под новим приликама... Али је у Шулцеову савезу било у добру броју и набављачких задруга, а у овима велики број фабричких радника и њихових интелектуалних пријатеља који су друкчије гледали на позив набављачких задруга. Та диференција испољавала се и у штампи и на конгресима савезовим докле на једноме — у Кројцнаху — није дошло до цепања. Већина делегата, који су припадали кредитним и занатским задругама, гласали су да се око сто набављачких задруга искључе из савеза. Изгледало је да су одлуком биле задовољне обе стране: једна, јер се ослобађа једнога вечитог незадовољника и критичара, друга, јер је добила слободу да конзеквентно изводи своју задружну идеју. То је било 1902 године. У Шулцеовом савезу остало је више набављачких задруга него што је било искључено и он је продужио свој рад као и раније. Искључене задруге, међутим, убрзо су основале свој савез, дотадању установу за заједничку набавку на велико преобратиле у главну набављачку задругу, и почеле несметано да изводе задружну мисао потрошача, инспиришући се примером енглеским. Постепено су им прилазиле и друге набављачке задруге, оснивање нових кренуло је живље, јер није било сметње са стране савеза, и задружно организовање потрошача постало је популарна идеја водиља. Социјалисти тзв. ревизионисти, били су без резерве уз њих. Први умни људи у тој групи, ставили су своју умну снагу у службу задружној мисли. Књига за књигом, брошура за брошуром несметано је популарисала нов (за Немачку после Хубера) поглед на задругарство. Савезови годишњаци, које је уређивао, духовна снага новог правца, Хајнрих Кауфман, сматрају се и данас као драгоцен украс задружне светске литературе. Савез је издавао два ванредно цењена задружна листа, један недељни за све читаоце, други специјално за жене који је излазио двапут месечно.

Савез је после неколико година приступио и вла-

стити производњи. Прво је подигао фабрику сапуна. Ну ту је ишло мало теже. Ова нова намера организованих потрошача пробудила је била сумњу фабриканата. Дотле су њихови жустри противници били само приватни продавци, сад су се појавили и фабриканти. Погођени интерес увек се јавља, он види опасност и кад је најмања промена у стварима на које се давно навикао и које он сматра да су сталне и нормалне, њему се привиђају и такве перспективе као да је цео свет већ угрожен. Против набављачких задруга стао се ширити фронт „угрожених интереса” и оне су убрзо осетиле дејство проширенога фронта. Вођи новог задружнога правца били су задовољни што улазе у једну вишу фазу преображавања потрошача — који се увек раније сматрао као најпасивнији чинилац у економском механизму — међутим морали су брзо да се увере да их на томе путу чекају нове и тешке препреке. Нигде се није могло добити земљиште за задружну фабрику сапуна! Где се налазило — најзад — земљиште, није се могло добити одобрење општинско или државне власти да се фабрика сапуна подигне. „Угрожени интереси” били су већ позвани на узбуну. Тек после неколико година тражења, мољакања и чекања, пошло је Савезу за руком да чак у Саксонској, далеко од средишта његова (Хамбург), добије допуштење да може у једном малом месту (у Риза — Греб) подићи своју прву фабрику... Доцније је ствар на томе терену друкчије стајала, нарочито од како су социјалисти добили већи утицај на државни апарат и општине. Савез и главна набављачка задруга хамбуршкога правца подигли су постепено, поред великога броја стоваришта у разним крајевима велике земље, и велики број разних фабрика. Ове — задружне фабрике — све су врло велике и врло угледне грађевине које задовољавају све модерне хигијенске услове; у њима су машине и друга оруђа најсавршенијега типа што је уопште досада могла дати високо развијена немачка техника, механика и индустрија; оне су спојене са свима могућим саобраћајним везама, опкољене новим — посве удобним и угледним — радничким становима и насељима — једном речју

оне су постале углед и украс велике и напредне немачке индустрије. Постепено подигнуте су до пре доласка на државну управу народних социјалиста ове фабрике: 5 млинова у Магдебургу, Думсбургу, Бохуму, Манхајму и Рајхертсховену; 3 фабрике теста у Риза — Греб, Манхајму и Думсбургу; 1 фабрика за конзервираније поврћа и воћа у Штендалу; 1 фабрика разних средстава за исхрану у Магдебургу; 7 фабрика за прераду меса у Олденбургу, Алтони, Штутгарту, Хемницу, Диселдорфу, Ерфурту и Франкфурту на Мајни; 1 фабрика сирева у Вангену у Алгају; 2 фабрике за прераду рибе у Алтони и Везерминде; 1 фабрика какао и чоколаде у Хамбургу; 2 фабрике за малц кафу и цикорије у Манхајму и Хемницу; 1 фабрика дувана за пушење у Хамбургу; 4 фабрике цигарета у Франкенбургу, Хокенхајму, Алтусхајму и Калденкирхену; 1 фабрика цигарета у Алтони; 1 фабрика дувана за жватање у Нордхаузену; више радионица за зачине, прераду отпадака од уљаних биљака, пржење кафе, паковање чаја итд.; 1 фабрика за ткања и фарбања у Опаху; 1 фабрика за специјална ткања у Лојполдсгрину; 1 фабрика одела у Сајфхенсдорфу; 1 фабрика обуће у Дрездену; 1 фабрика рубља у Хемницу; 2 фабрике сапуна у Ризу — Греб и Диселдорфу; 2 фабрике жижича у Риза — Греб и Лаунбургу; 1 фабрика хемикалија у Хамбургу; 1 фабрика четака у Штиценгрину, итд.

Што нарочито пада у очи то је да је хамбуршки задружни правац добро већ измакао на путу конзенквентнога извођења задружнога принципа и да је на томе путу доследно ишао од најпречих намирница. Нема ни једнога рада који се не креће у кругу преких потреба даних потрошачких кругова. Уз то намера је јасно иста-кнута како се креће, и како ће се кретати, потпуно задругарство. Али то му је навукло необуздано негодовање, читаву буру негодовања, свих оних који су сматрали да овакав правац угрожава њихове легитимне интересе.

Казао сам да је немачко задругарство велико и разгранато. То се може видети и из тога што нисам могао успети да исцрпим своју тезу о њему у једном чланку него морам да јој посветим и овај — други — чланак. Уосталом, да моја ствар није ограничена, само на једној појави у немачком задружном животу, много чланака оваквога обима, можда и много стотина оваквих чланака, не би били сувишни.

Изнећу најпре још две појаве у немачком задругарству, које имају везу с оним што ће се догодити против задругарства, па ћу онда прећи на праву тему о враћању натраг.

Занатске задруге, око 180, основале су давно свој савез. Он никад није долазио у везу са земљорадничким или градским савезима. Делокруг ових задруга није никад прелазио међе набавака, прерада и продаја прерађевина. Ну цела та радња није достигала веће размере. Индустрија — веома развијена и јака — с једне и недовољна снага задруга с друге стране — није им допуштала неки знатнији полет. Једино што се могло постићи било је да се покаже шта ипак може да учине саме занатлије кад их туђи развитак и јаки туђи интереси приморају да реагују. По томе ове задруге нису могле имати велики значај за друга задружна груписања. Али ће добити већи значај када дођу народни социјалисти на управу земље и када они отпочну у органској заједници да уређују органску привреду. Иначе их не бих нарочито помињао као што нећу поменути ни много хиљада сеоских и градских задруга које не припадају ни једном савезу, које многи стога зову **дивље** задруге.

Али вреди, и мора се поменути друга једна схизма која се десила у крилу набављачких задруга.

Задругама које су се окупиле биле око хамбуршко-

та савеза увелико се и са свих страна прикачињао епитет да су социјалистичке. Томе је много ишао на руку факат што су на челу најважнијих задруга, нарочито на челу савеза, били људи, ако не сви а оно са врло малим изузетком, који су припадали социјалистима. Пропагандна и уопште просветна и научна акција била је сва у рукама ових људи. Они су заступали увек мисао интегралнога задругарства, наглашавајући и сувише да је либералном привредном поретку одзвонило и да су набављачке задруге добар увод за нови ред ствари. По себи се разуме да поред све интензивније рада задруга и главне задруге таква писмена пропаганда није могла да умири узбуђење материјално заинтересованих кругова; напротив, оно је сваким даном бивало све веће. Али дуго нису остали сами ови природни противници. Ускоро се појавио још један противник, овога пута не материјално већ поглавито идејно заинтересован. У Немачкој одавно постоји поред радничких удружења (*Gewerkschaften*) које се сматрају да припадају радницима социјалистима и специјална слична удружења која, за разлику од првих, носе изричан назив **хришћанских** радничких удружења. Оваквих удружења било је увек мање од првих и била су увек слабија — бројем чланова и материјално. Још од 1900 године запажало се у крилу ових хришћанских радничких удружења пропаганда да она треба да оснивају своје властите набављачке задруге. Кад је у 1902 години држан конгрес ових удружења у Минхену чуло се да већ има 37 задруга с 2.470 задругара и да им је обрт за последњу годину износио око 200.000 марака. У 1904 години дошло је већ до првих чарки између ових задруга и хамбуршкога савеза. Хајнрих Кауфман, главни секретар и интелектуални вођ хамбуршкога правца, писмено је протествовао што је претседник хришћанских радничких удружења, Петар Шлак, у једном свом распису назвао хамбуршке задруге социјалистичким. У јуну 1905 хришћанске задруге су држале свој први конгрес, било их је 42 с 5.400 задругара. У 1908 години Шлак почиње да издаје лист **Konsumverein**, на крају исте године оснива се савез за-

паднонемачких набављачких задруга. У 1913 савез узима име Земаљскога савеза немачких набављачких задруга. У 1914 у савезу је већ 159 задруга с 143.000 задругара и годишњим обртом од 53 милијуна марака. У 1921 години број задруга је 418, задругара 493.000, годишњи обрт 530 милијуна марака.

Хамбуршки и Келнски савези раде и развијају се сваки за себе. Први је неколико пута већи и јачи од другог; први смело иде путем конзеквентнога извођења задружне мисли и не осврће се много на жртве које мора неизбежно изазвати једна корена промена у односима, други корача оклевајући и пун бољевности за повреде које треће неизбежно причањава. Идејни јаз, велики и непремостив, опажа се све више. Последњих година учињени су додуше неки покушаји да се изгладе неке диференције које су удаљавале један правац од другог, али се интимна унутрашња разлика осећала на сваком кораку. Кад јача, кад слабија, кад осетна, кад прикривена тутава није никад престајала. Ова склоност, поред већ поменутога идејнога супарништва, знатно је допринела да један нов, тзв. национални, покрет заузме такође одлучнији фронт према задругама набављача.

Тај нов фронт био је и јесте фронт тзв. народних социјалиста који управљају данас великом немачком државом. Народни социјалисти појавили су се одмах после рата. У прво време њихова је критика била управљена против извесних одредаба уговора о миру који је издиктиран Немцима. Доцније они су се окренули против управљача који воде земљу у пропаст. Тада је настало гоњење, хапшење, па и убијање народних социјалиста. Али то им је отворило још већи кредит код народа и њихов је број стао да расте. Много су доприносиле и опште тешке економске и новчане неприлике које су потенцирале незадовољство што је начин како је рат завршен и какве су тешке и материјалне и моралне последице следовале само појачале. Народни социјалисте устајали су свом снагом против социјалиста и комуниста. Они нису Немци; они раде за један фантом — Интернационалу — док сви око Немач-

ке раде против немачкога народа; они не воде ни мало бриге о народу, сва њихова су брига они сами себи и њихова странка којима су на челу највећи непријатељи Немачке — Јевреји... И тако у том смислу и тону даље и даље. Поменуто је већ супарништво приватних продаваца и многих фабриканата с набављачким задругама, особито са задругама хамбуршкога правца којима се са свих страна приписивало да су социјалистичке. Сад су се и народне социјалисте окренуле против њих. Оне упропашћују читаве редове. Оне иду против народне заједнице којој су сви редови потребни. Оне се морају — у интересу народа — забранити, уништити, конфисковати! Нико није дотле водио суровију борбу против набављачких задруга. Задругари су забринуто посматрали како се у опште незадовољство народно које је бивало све јаче и које су сви сматрали за оправдано уноси као његов саставни део и мржња против задруга, док су сви остали — приватни продавци и добар део фабриканата — гледали у томе умесну реакцију на „социјалистичке злоупотребе“ и оправдану заштиту угрожених њихових интереса. Изгледало је многим да народни социјалисти раде у споразуму с овим потоњима...

Народни социјалисте имају у своме програму и преуређење државе. Као и фашисте у Италији, и они полазе да се држава мора преуредити на органској основи у којој сви делови морају имати подједнаку заштиту, јер су сви потребни целини, и у којој ни један део не сме бити жртвован. Данашња држава погрешно је уређена, у њој влада борба интереса и онај који је најјачи или најумешнији намеће се за татора свима осталима. До тога су довеле особито промене које су настале на привредноме пољу почетком деветнаестог века. Тада је дотадашњу — више мање — везану кућевну и еснафску привреду стала замењивати тз. **слободна привреда**. Свак је могао радити шта хоће и како хоће, свако је могао радити како му његови индивидуални интереси налажу; природно је свако имао у виду само свој интерес и нико није био везан да се окреће на интересе целине, још мање на интересе других поједи-

наца. Тако је главни мотив свакоме постао лична добит (профит) и — природно — сваки се руководио у раду како ће што већу добит постићи. Разуме се да је последица морала бити борба на свима странама, борба која је постала једино оружје и која је потпуно потиснула интересе целине. Шта је донела ова борба, сведоци смо сви. Сви видимо и осећамо њене плодове — огромна богатства у руку мало њих на једној страни, огромне масе људи без и најпотребнијих средстава за живот — на другој страни — хаос и несигурност у свеколиком животу.

Народни социалисте неће такве државе. Они хоће државу у којој неће бити борбе интереса, у којој ће се сви интереси хармонично развијати, где ће бити сви задовољни. Они неће допустити, да један интерес експлоатише друге, нити да се поједини редови угушују. Све што је поникло као потреба друштвена и што врши неку функцију — која је друштву потребна — мора се заштитити и очувати. Све мора да се оспособи — и што тренутно трпи застој или какву неприлику — да врши своју службу за добро целине. Сви морају да имају на уму пре свега осталогa народну заједницу, која је много патила и која ће патити све док сваки појединац не постане испуњен једном — првом, основном и најважнијом мишљу — да сваки мора да ради и живи тако као да је у служби те заједнице. Служба заједници, не себи и својим искључивим, себичним и незајажљивим интересима, мора бити свакоме прва и највиша брига у животу. Опште добро пре личнога добра *Gemeinnutz vor Eigennutz*, ушло је и у програм снажно подвучено и наглашено.

У програму није поменуто задругарство. Али је сваки — по ономе што су народни социјалисти јавно говорили и писали — веровао да је с њиме свршено, ако они дођу на власт. И они су добили државну управу у своје руке. То је било 30 јануара 1933 године. Мора се признати да су брзо приступили својем делу. Најпре су ударили основу својем државном уређењу. Држави је дата тзв. сталешка основа: прво место одређено је земљорадницима јер они дају храну народу и

највише доприносе за одржање расе — нордске расе, за њим долазе радници и занатлије и индустријалци и рудари; онда трговци и сви који служе саобраћају ма у коме виду, итд. Свакоме је одређена општа група и сваки је упућен у ближу подгрупу којој по својем занимању припада. Свака је група и свака подгрупа добила свога вођу и сваки вођ, који има дужности и не мање одговорности, мора се слушати и следовати. Идеја вођства код народних социјалиста добила је специјални култ. Задругари су са сумњом очекивали ред на задруге, и он је ускоро и дошао. Прво су сви посебни савези позвани да следују наредбама одређенога вође. Затим су све управе разрешене и удаљене од задруга и савеза; поједини су и ухапшени или упућени у концентрационе лагере (логоре). На место њихово постављени су својим поуздани људи, међ којима је било и ранијих задругара, али је било и људи потпуно, што по реч, с улице. Сваки је савез — набављачких, кредитних, занатлијских, млекарских итд. — задруга — добио по једнога државнога комесара. Сва имовина задружна, која је износила многе стотине милијуна марака и која је течена и чувана кроз дуге године напорнога рада, прешла је вољом нове државне власти одједанпут у друге руке. У исто време предузето је и преуређење. Све задруге су се морале груписати по занимању, сви разни савези једнога занимања морали су се слити у један савез. Тако су набављачке на место два савеза добиле један, кредитне на место неколико савеза такође само један, па тако и све остале врсте. У прво време било је много резерве и зазирања према набављачким задругама; та оне су били главни објект свих ранијих напада; али кад су нови управљачи и комесари ушли у њих, видели њихова стоваришта и продавнице, њихов јединствени ред и марљиви рад, и нарочито густе редове њихових потрошача — претежно све сам радник — они су били изненађени и дирнути. Уређење и рад савеза и главне задруге, особито спољни изглед, унутрашње уређење и снабдевеност, ванредан ред и рад многих и огромних задружних фабрика, учинили су силан утисак и произвели неочекивани окрет. Они су

очекивали да виде потемкинова села, рушеvine и крађе мрских социалдемократа и комуниста, а видели су једну огромну социалну грађевину, која чини част немачком народу...

Од тога доба мењају народни социалисте унеколико свој уобичајени тон. Набављачке задруге су добро уређене, добро раде, оне су потребне народу. Оне имају фабрике каквих нема у Немачкој, ни по величини, ни по уређењу, ни по раду. То је све плод немачкога радништва и многи радници имају у њима пристојну зараду и сигурну будућност. Све су то створиле радничке уштеде, у свему томе и дан-дањи раде радничке паре скупљене кроз низ година пара по пару. То се не сме упропастити, јер би то био огроман и неопростив грех према немачком радништву, то се — напротив — мора чувати и унапредити. И стале су се ређати посете из Берлина, из свих већих места, нових државника, бранилаца и проповедника новог режима, да виде савез, нарочито да виде у сваком погледу веома угледне задружне фабрике које чине ванредно силан утисак... Чинило се да је настала нова, никад неслућена, ера за задругарство.

У септембру 1933 године, вођ немачкога раднога фронта, државни саветник Др. Роберт Лај, дао је једну изјаву о набављачким задругама која је имала да означи владино гледиште на ове задруге. Изјава Др. Лаја није никогa задовољила — ни задругаре ни њихове противнике. За прве изјава је била непријатно изненађење, за друге заваравање њихових великих нада. Др. Лај говорио је да набављачке задруге морају остати само набављачке — то се разумело као говор намењен фабрикантима — а да се умире и приватни продавци — Др. Лај је додао да набављачке задруге морају своје споредне продавнице уступити приватним продавцима! Друго до данас није наступило, а за прво немам још никаквих знакова да се чини што против задружне производње.

Нов проповедник спреме и образовања за задругаре, Др. Герхард Краусе, полаже темељ задружном образовању какво једино смеју имати задругари под ре-

жимом народнога социализма и, на основи тога темеља, износи принципе који у ствари нису ништа друго до принципи народно-социалистичкога социалнога и привреднога схватања. Задруге имају да се прилагоде тим партијским принципима.

Ранији управљач келнскога савеза хришћанских задруга, сада духовни вођ уједињених набављачких савеза, Роберт Шлесер, пише при крају септембра 1933 године да се тзв. рочделски принципи, које су без мало усвојиле све набављачке задруге у свету, не могу разумети ако се не познаје идеологија либералнога времена четрдесетих година прошлога века; они не одговарају више духу данашњег времена; стога се морају заменити новим, и какви ће нови бити тешко је уједанпут и још одмах рећи. Главна је да се оствари јединство народне заједнице, све се мора, па и задруге, томе подвргнути. Задруге нису постале саме за себе него да служе народу. Привредни облици уопште не постоје ради личнога искоришћавања овога или онога појединца или ове или оне класе, већ они добијају своје задатке од службе и дужности према народној заједници. Народ има да пресуди да ли му и какве задруге треба. Специјално задруге се не смеју више пасивно држати према ценама које ћудљиво тржиште намеће, оне морају водити своју директну политику цена, насупрот рочделској пракси коју је усвојила једна шака посве бедних радника из страха од моћних приватних продаваца.

Раније сам рекао да је и нов (општи) савез набављачких задруга добио државнога комесара. Име ових комесара мало је ублажено, зову се „повереници“, али у ствари они су комесари. Комесар у Хамбургу постао је Карл Милер, ранији директор једне задружне банке. Како он гледа на задругарство види се из једнога његовога краткога написа који је објавио приликом завршетка задружне школе у 1933 години која спрема вође за задругарство. У томе напису Милер каже да је његова искрена жеља да задружно образовање спрема праве народно социалистичке вође у задругарству. Не просто вође, већ народносоциалистичке вође! Ако се

сетимо како народни социјалисти гледају на државу, народ и привреду, онда ће бити јасно, какве ће воће ово бити.

За народни социјализам, пише опет један истакнути члан те странке и државни секретар, Готфрид Федер, није један човек или једна група људи мерило свих ствари, већ заједница народна. Ово вреди и за задруге; оне имају право само толико како и колико служе целом народу. **Закон заједнице** важи за све, па и за њих. А шта народни социјалисте разумеју под законом заједнице, то већ знамо.

Какве могу бити набављачке задруге у трећем рајху, каже у једном чланку министар Карл Лудвиг Доер. Оне не смеју ићи дотле да од њих зависи привредни живот немачкога народа. Оне се морају ограничити, до којих граница не може се још сада рећи, али добро целог народа мора бити при томе меродавно. *Gemeinnutz geht vor Eigennutz*, важи за свакога. Не смеју се набављачке задруге тако изградити да отуда *Mittelstand* постане *existenzunfähig!*

И тако даље. Све ове речи извео сам из службенога листа данашњих немачких набављачких задруга — **Rundschau des Reichsbundes der deutschen Verbraucher-genossenschaften** — који излази у Хамбургу. Тако се сада пише у њему. Разуме се да ово није све, има још упадљивијих мишљења, али мислим да је и ово доста да се види: како се данас у националсоцијалистичкој Немачкој гледа на задругарство и камо се оно упућује. Конзервативац Виктор Еме Хубер, који је пре пуних осамдесет година слободоумније писао о задружним набавкама и задругама, био би боно разочаран када би могао да данас види: како се једном оправданом напору сиротнијих редова да сопственим удруженим снагама поправе своје незавидно социјално стање стављају вештачке препоне под изговором народне заједнице, а у ствари да се одржи у животу један апарат који је застарео и који је скуп. . .

Шта је државна управа до сада учинила у овоме погледу? Изнео сам већ какве су насилне промене извршене. Задруге и савези више нису оно што су биле

и нису у рукама људи који су по поверењу задругара били у њима, који су их дуго година водили и који су их попели на висину којој се цео свет дивео.

Обичај је код приватних продаваца да дају купцима понуст 2-3-5 кад и више од куповине. Они то у Немачкој зову **рабат**. Овај рабат постао је тако развијен да поједини ситнији продавци нису могли да се одрже пред крупнијим продавцима који су редовно давали веће рабате. Правило је код набављачких задруга, примљено од Енглеца, да дају намирнице задругарима по просечној пијачној цени — по просечној цени која важи код приватних продаваца у месту. Али како је та цена увек већа него што исте намирнице са свима трошковима стају задругу, то свакој набављачкој задрузи остаје један извештан претек који она, пошто не присваја себи тај претек, као што то редовно чини сваки приватни продавац, распоређује на крају године овако: један део додаје својој резервном фонду, један део уноси у фонд за образовање задругара, један део даје фонду за умировљене службенике, један део одваја за разне културне добротворне циљеве, а остатак дели задругарима сразмерно вредности намирница колико је ко набавио у задрузи. (Некоје задруге плаћају и интерес на уплате задругарске). Овај потоњи део Енглеци зову ретурн, Немци *Rückvergütung*, ја сам га — градећи нашу задружну терминологију — назвао **вишак** или **задружна уштеда**, јер у самој ствари он и није ништа друго до вишак који је изнад цене кошпања дао задругар задрузи кад је узео намирнице од ње; преплаћени део. Није код свих задруга овај вишак једнак. Једне враћају мање, друге више — што зависи од њихова обрта, а и од цена које оне одређују као и од већих или мањих њихових трошкова. Енглеске задруге — некоје не све — навикле су своје задругаре на велике вишкове — до 10 и више % — и то често изазива живу дебату на њиховим конгресима. Тако исто се и у Немачкој догађало да поједине задруге враћају високе вишкове што је увек означавано као конкуренција задругама које нису могле дати толики вишак. Приватни продавци наро-

чито су устајали против ових вишкова. Влада је узела да и то питање реши, наравно у духу „опште користи пре појединачне користи“, и ради тога донела је 27 новембра 1933 године нарочити закон, т.зв. *Rabattgesetz*. По томе закону приватни продавци не могу више давати већи рабат од 3%, али ни задруге не смеју више давати већи вишак од такође 3%. Тиме се мисли да спречи конкуренција и пође корак даље у правцу регулисања цена. Народни социјалисти држе да се борба у привредном животу највидније испољава у ценама и с тога изграђује једну централну инстанцију чија ће се главна функција састојати у одређивању цена за сва добра и за све услуге. И овај закон о рабату улази у тај план. Задруге имају смисла, у националсоцијалистичкој држави, само као регулатори цена — ништа више. У новој држави привреда се не може водити по преживелој либералној школи, по којој је сваки грабио себи колико је могао, неће се водити ни по којекаквим фантастичним плановима о којима се не зна шта ће на крају бити, већ се мора водити, узвикује др. О. Х. (опет један из те групе), у интересу целокупнога народа. Све школе морају у том духу учити, све енергије морају се у том правцу упутити, сва старања морају се у том смислу обратити! Др. Шмит, министар привреде, говори претставнику *United Press*-а, да влада неће допустити да се цене повећавају нити наднице повисе; допуштено је повишење цена до највише 10% на пољопривредном сектору и — доста.

Свугде су задруге и њихови савези увек прибегавали разним допуштеним средствима да се прикажу публици: скуповима, конференцијама, предавањима, изложбама, новинама, листићима итд. Годишњи конгреси савеза имали су свугде за прву улогу пропаганду, не циганске и чергарске нападе, као што се од рата овамо дешава у неким земљама, улогу да прикажу лепу страну задругарства а не черкеске особине антизадругарских или поткупљених типова... У Енглеској ова је пропаганда толико јака и тако многолика да задругари не крију да јавно признају да њој има

понајвише да се захвали за популарисање задружне мисли и за ситцање нових и нових задругара. (Ја сам писао о овоме у књижици **Чинovníк као задругар**, друго издање, од стр. 48). И Немци су се користили енглеским искуством и применили су — и у већој мери — сва позната средства да што потпуније претставе задругарство и људима и женама и омладини. Нарочито је литература немачка у том погледу врло богата. Сад им је то ускраћено. Тако звани повереници, у ствари државни комесари у месним задругама и савезу, учинили су — свакојако по мигу озго — писмени споразум с претставницима народно-социјалистичке трговинске организације. (*NS-Nago*) по коме се цео овај рад ставља на другу основу. Савез и набављачке задруге обавезују се — по томе споразуму — да обуставе свако врбовање нових задругара. Савез и задруге могу се обраћати само активним својим задругарима који су уписани у спискове задругара или и онима који су привремено престали то бити, али никако не смеју ни на који начин побуђивати људе, који нису у задругама, да у ове ступе. Ко се огреши о ову обавезу, дотични комесар ће одмах отпустити из службе, а ако се сам комесар огреши, онда ће њега ова казна постићи. Од своје стране народно-социјалистичка трговинска организација обавезује се да ће упутити све народно-социјалистичке трговинске организације за борбу против набављачких задруга да ову борбу обуставе. Повреда ове обавезе казниће се такође. Ради плустранице морала једне и друге стране наводим: да се задруге држе речи коју су комесари дали у њихово име, али да противничка страна продужава нападе; она није задовољна, тражи више.

Нема писмене потврде у задружним листовима који до мене допиру, али се чује, да су дане и друге обвезе, на пр. да се не отварају нове продавнице, да се не оснивају нове набављачке задруге, да се неће подизати нове задружне фабрике... Све се ово дешава када се с најмеродавније стране признаје да укупна сума свих набавака, што све набављачке задруге у Немачкој чине, не прелазе 4% од **свих** набавака у зе-

мљи. И све се ово дешава када се у исто време доноси закон о подизању куповне снаге у народу. Као да се та снага може подићи, ако се не подигне куповна снага свакога пфенига масе народне. Искуство је, међутим, показало, да у тзв. капиталистичком режиму само су набављачке задруге могле то постићи.

Било и да није ово истина, оно што се већ догодило, што је дакле несумњиво истина, доста је да се изведе закључак:

- 1) да задругарство у Немачкој није више слободно;
- 2) да се немачко задругарство упућује стазама које не одређује ни његов живот ни његове потребе;
- 3) да је задругама — особито набављачким — ограничен круг рада и спречен природан њихов развитак.

Закључак болан, не само за све истинске немачке задругаре, већ и за све задругаре уопште, који имају право очекивати бољу судбину. Закључак овај може бити поучан свима који се олако размећу на туђ рачун и који ради пустрога фанфаронарства вређају и нападају на све стране, изигравајући жабу у поткивачници. Овај закључак показује — истина на један неутешан начин — да задруге потребују једну озбиљну и јаку опомену: да обрате пажњу баш на оне који се много размећу својим „задругарским“ одушевљењем. Истинском задругарству није потребно ни разметање, ни да вређа друге, нити пак да коме прети. Њему је потребан; 1) несебичан рад, 2) тихи рад и 3) предан поштен рад. Можда ове поуке не могу у целости важити за Немце, али има крајева за које оне потпуно вреде. У интересу оних поштених људи којима је задругарство потребно — као што им је потребан ваздух, вода и хлеб, — то треба отворено рећи.

V

АУСТРИЈА.

По времену, ред би био да говорим о задругарству у **Аустрији**, јер је она прва после Немачке у којој су се извршила јака дешавања на пољу задругарства. Али пре тога не могу, а да се не осврнем на два прекора које су ми донели досадањи моји чланци од стране једнога мога старога пријатеља, који је имао прилику да их види још у рукопису. Пријатељ ми је казао: прво, да сам остао непоправљив задругар и друго, да сам оштро писао о немачким дешавањима. Пошто сам саслушао ближе пријатељеве замерке, одговорио сам му прво на прву, па затим и на другу примедбу.

Прво, пријатељ се чудно како могу и данас да говорим о задругарству и само о задругарству, кад је неуспех јасан, кад оно није било кадро да реши ни једно питање у целости, кад се сав његов успех састоји у незнатним уштедама једнога незнатнога — махом боље ситуиранога — реда људи. Од мене се, вели пријатељ, с правом очекује да изнесем задругарство онако како се само оно приказало у животу.

На ово сам одговорио овако. У чланцима о којима је реч није било прилике да се говори о тој страни задружнога питања. Говорио сам о неким појавама у задружном животу у Италији и Немачкој, не и о задружном проблему уопште. Кад се говори о препрекама, које се стављају на пут задружној радњи, и кад се истражују мотиви који изазивају такве акције, онда се тиме ниуколико не казује и за што је све кадро задругарство, шта оно може допринети у расплитању врло замршенога сплета друштвених тегоба и питања. Ја у ту област нисам залазио прво, јер је моју пажњу привлачила само једна појава и друго, јер је та област толико широка и дубока да би јој се морала посветити особена студија. Исто тако нису ми непознати неуспеси које по-

миње мој пријатељ. Они су видни у свима земљама, осим Русије, где многим није довољно јасно шта се тамо дешава. Истина је да је задругарство успело да прикупи један део боље ситуираних сељака, радника итд. Велики део тањих људи остао је ван задруга. Поред тога, оне нису могле да спрече образовање нових сиротана. Под режимом привредним и социјалним под којим живимо врло често се дешава, да и они који су тренутно боље ситуирани, једнога дана испадају из свога реда и спуштају се у ред сиротана. Задругарство није зауставило и, у приликама индивидуалистичкога поретка, не може ни да заустави тај процес. Снаге које њега изазивају, јаче су него одбрана коју задругарство може да укаже. Упоредбе је чак немогуће. Ја сам толико пута говорио и писао да против задругарства греше сви који му приписују снагу које оно нема и погледе који су од њега далеко. О томе сам поменуо и у чланцима, о којима је сада реч. Таква претеривања лажно представљају задругарство које је само једна ограничена појава у друштву и која — као што је само последица ранијих неких друштвених појава и само изазива појаве од којих добар део иде и ради директно против њега. Таква претеривања воде људе у заблуду и та заблуда на крају краја свети се самом задругарству. Не сме се никад губити с вида да је задругарство напор и да сваки напор — пошто се учини у неодољивој нужди — тражи одмор. Задружном раду људи су прибегавали увек и само онда кад је свима било јасно да неку тешкоћу не могу никако друкчије савладати. Многи и врло сложени процеси одигравају се увек у свести свакога појединца пре него што се он одлучи да уђе у заједничку акцију. Има и других лакших и бржих одлука. Али њима морају увек претходити туђи, врло јаки и убедљиви примери. Они који су радили на овоме пољу, који су пропаговали и суделовали у кретању задружних формација знају ово добро. (О овоме сам ја општирије писао у **Социологији задругарства**, која чека време да се штампа). Не стоје, према томе, на здравом тлу који мисли да ништа није лакше него учинити да ова врста напора постане општа. Још више греше који тврде да се

на овој основи, и само и једино на њој, може да изгради цело људско друштво. Ја сам, у једној прилици, назвао ове лаковернике друштвеним лончарима, јер они виде у људима само инертну глину; Немци их пронишно називају *die ewigen Verbesserer*.

Не губим, исто тако, с вида ни друге симптоме неуспеха. Пореди ли се број задружних с бројем незадружних предузећа, први је посве мали. Исто тако ако се пореди број задружних фабрика — који је савршено незнатан — с бројем приватних — који је огроман. Разлику у капиталима, пронија је поређивати. Задругарство уопште тешко ствара нове капитале, још спорије их акумулише. То лежи у самој природи његовој и — понајчешће — та његова природа погрешно служи многим пропагаторима као аргуменат за препоруку, убеђивање и придобијање. Од свих становника што их на нашој планети има, за читав један век од када знамо за модерно задругарство, и дуже од тога, тек их је непуних 20% у задругама у целом свету. Немци наводе бројке да све њихове задруге — а имају их врло много — нису досад успеле да суделују у укупним набавкама, што цела земља врши, више од 4%. А један француски пример из Швајцарске, из земље где је задругарство јако развијено, доказује колико су мало сами задругари заинтересовани за своје задруге. У Базелу, у једном напредном граду, има једна набављачка задруга која има задругара колико тај град има становника. Али у истом граду раде и врло лепо цветају преко 100 сличних приватних предузећа, и задружни листови с чуђењем констатују да се готово сваке године отварају по неколико нових. И њихови обрти више су од 100 пута већи од обрта ове — иначе чувене — задруге са свима њеним многим — 250 — продавницама...

Ипак, о задругарству се само таквим аргументима не може говорити. Задругарство је чедо нужде. Оно се јавља свугде где се јави нужда. И живи, реагује, ствара, докле га нужда гони на то. Престаје ли нужда, престаје и реакција. Никада није постојала жеља да задругарство постане једини облик људске делатности, људскога живота. Никада оно то није ни било. Никада

није постојала потреба да сви људи једне групе или једнога друштва суделују у некој заједничкој акцији. Било је потребе да неки од њих суделују, и они су и суделовали. Тако је било када су најјачи из хорде отимали пећину од пећинских медведа, или других зверова. Тако је било када се род (клан) бранио од нападача или када је сам нападао. Тако је било када су племена крчила себи пут кроз непознате пределе и када су бранила своју тековину. Тако је било кроза цео културни период старога века. Тако тече процес и дан дањи. Удружују се појединци кад друкчије не могу да набаве добро семе, ђубре, справе и др. намирнице. Удружују се појединци када друкчије не могу добро да продају млеко, воће, зрнасту храну, кромпир, лан, конопљу, радну снагу итд. И увек се удружују они који поред каквоће теже да постигну и повољније цене. Али се удружују само они који ове потребе осећају. Никад се не удружују сви, рецимо радници, или сви земљорадници, или сви умни радници у једној земљи. Како свака радња у друштву има своје услове, то се у задруге удружују само они који могу ове услове да испуне. Удружује се дакле један ограничен број, и друкчије и не може бити онде, где све зависи од самих људи, где се не иде на кулук.

Како се онда може очекивати да задругарство нешто више да? Оно се јавља услед неке нужде. Оно живи, докле живи нужда. Оно по нужди ради и савлађује нужду колико може код оних који су му из нужде пришли. Помаже — колико може — једном извесном броју људи. И у томе смислу треба разумети његову корисност. Ја бар то тако разумем. Не у смислу универзалнога лека, како га то олако некоји људи разумеју; не као општи и једини лек против свих зала друштвених, како то разметљиво трубе површни људи; него као несумњиви лек за извесна зла, за извесан ред људи и за извесно време. Такве је резултате дало само задругарство до сада. Задругарство има своје границе преко којих — кад се достигне — не помаже. То је његова позитивна страна. Али оно се не може потпуно одбацити као какав варљиви фантом зато што има и своју нега-

тивну страну. Која је то појава друштвена која је поштеђена оваквога двојства? Није ли релативност и овде на своме месту?...

Тако сам одговорио на прву замерку пријатељеву, а на његову другу замерку — као да сам оштро говорио о немачким задружним дешавањима — одговорио сам овако.

Нигде нисам ја тако говорио о немачком задругарству. Говориле су њихове чињенице; ја сам их само скупио, средно и приказао читаоцима овога листа. Је ли ту било што оштро, нисам крив ја, такве су чињенице. Оне казују како су смењене раније и постављене нове управе. Оне казују каква је трансформација извршена у самој структури појединих задружних формација. Оне показују какав се низ идеја ствара и уноси у задругарство, које нису задружне. Оне показују и калупе, који се — попут некадашњих китајских калупа за формирање женских стопала — препоручују и уводе да спрече природни развитак једнога живог бића. Итд. Ништа друго ни више нисам ја казао. Хоће ли се пак да чује моје лично мишљење о Немцима као задругарима, онда то мишљење може бити само најбоље.

Прве поуке о модерном задругарству, ја сам примио од Немаца — у Немачкој. Прве модерне кредитне задруге — и за село и за град — видео сам у Немачкој. Прве млекарске задруге, с електр. моторима и снабдевене свима најновијим оруђима, видео сам такође у Немачкој. Прве — најмодерније — задружне подруме, велике као што је онај у Елтвилу и као што је био онај немачки у Штрасбургу, и мање као што су они у Обер и Нидерингелхајму или Ридесхајму итд., показали су ми Немци. Па онда прву задружну примену вршалица, прва задружна искоришћавања електричне снаге за кретање сецкалица, прекрупача и др. земљорадничких справа и за добљање светлости, све сам то видео прво у Немачкој. Италија ми је потом показала како се задругарство може употребити и за чување народнога здравља, али ми је тек Немачка показала потпун задружни систем, удешен и уређен за тај циљ. Било је то у јесен 1913 године када смо Г. Сима М. Лозанић,

тада дугогодишњи председник Главнога савеза српских земљорадничких задруга, и ја били у Берлину ради конгреса међународнога савеза земљорадничких задруга. Мене је одавно занимала мисао шта поједини народи раде на подизању благостања или — кратко речено — културе на селу. Како је у Берлину постојала нарочито једна установа за пропаганду у томе духу, којој је на челу био чувени професор Др Сонрај, зажелео сам да видим ту установу и да чујем живу реч од професора Сонраја, чије су ми мисли раније само из његових књига биле познате. Г. Лозанић се сложио са мном. Претседник Немачкога главнога и Међународнога савеза земљорадничких задруга, Др. Хаас, препоручио нас је проф. Сонрају, и Г. Лозанић и ја нашли смо једно пре подне Г. Сонраја у његовој установи. Г. Сонрај дочекао нас је врло предусретљиво и после краткога увода ми смо имали прилику да слушамо — право предавање — из рада и богатог искуства овога великога човека. Говорио нам је шта раде за културу куће, и показао нам нарочити лист **Кућа**, који издаје његова установа. Говорио нам је шта раде за културу жене, и показао нам нарочити лист **Жена**, који издаје његова установа. Говорио нам је шта раде за културу омладине (мушке и женске) и показао нам нарочити лист **Омладина**, који издаје његова установа. Говорио нам је шта раде за културу земље, биља, воћа, стоке и показао нам нарочити лист **Поље**, које издаје — опет — његова установа. Затим нам је говорио шта раде за очување народних добрих обичаја, песама, игара, одећа, везова, и показао нам многе књижице, које се баве специјално тим питањима, многе слике, лутке итд. Најзад нам је говорио шта раде за народно здравље на селу. Тада смо чули да за то имају нарочите задруге које се старају не само о здравој снази, него и о здравој води, здравом стану, здравој постељи, одећи, обући, храни итд. Ова нас је тачка највише привукла и одмах смо изјавили да би желели да видимо бар једну такву задругу. Г. Сонрај упитао нас је којим се правцем враћамо у Србију и кад је чуо правац одмах нам је рекао да успут можемо видети неколико таквих и назвао места где се

можемо зауставити. На жалост, ми то нисмо могли тада учинити, јер смо већ раније били одредили дан састанка у Брну (садашњој Чехословачкој), где нас је чекао Г. Слепанек (чешки новинар у Београду, који је важио као пријатељ нашега народа), с неколико других Чеха, који су љубазно прихватили нашу жељу да нам покажу неколико задружних фабрика шећера у чувеној чехо-словачкој Хани.

Ну, што није било 1913 учињено је прве половине месеца јула 1914 године, када сам са својом женом био у Ландеку, близу Граца, где сам већ неколико година нишао свакога лета због ванредно лековитог блата против ишијаса и реуматизма. Тада сам видео две такве задруге: једна је имала једнога лекара, једну нудиљу (Krankenpflegerin) и једну болесничку постељу у једном селу, друга је такође имала лекара и нудиљу, али две болесничке постеље. Задруге су имале потпоре од здравствене инстанције из Бреславе, али су њихова главна материјална основа били сами задругари — њихове уплате и накнаде. Осим тога, обе су задруге имале мале своје апотеке одакле су задругари добијали лекове по цени коштања с малим додатком за трошкове. Уверно сам се на лицу места да ове задруге врше много више него што им само име казује. Центар њихових задругарских напора су: лекар, нудиља, болесничка постеља и апотека; али се њихово старање простире и на васколику културу човека — не само телеснога здравља, стана, хране, воде итд., јер је та култура темељ свих осталих старања: образованији сељак, рекао ми је један задружни лекар у близини Лигница, обраћа пажњу на све остало свесније и живахније. Предавања — врло честа — с демонстрацијама, штампани листићи и упутства, походе и консултовања, сталан додир и крајње пријатељско општење, утисци су које човек добија на сваком кораку. (Кад је пок. Др. Гаврило Којић полазио у 1922. или 1923., не сећам се тачно године — с ондашњим апотекарком Савеза наших здравствених задруга — у Берлин, ја сам му нарочито препоручио да не пропусти прилику а да не види ове интересантне немачке здравствене задруге (Die Genossenschaften für

Wohlfahrts-und Gesundheitspflege). О њима сам му и раније често говорио, а многе њихове основе унео сам у правила наших здравствених задруга када су ме Др. Ридер и пок. Др. Којић умолили да правила, која је Којић израдио на основи правила наших земљорадничких набављачких задруга, прегледам и поправим. Дао сам Којићу и писмо за проф. Др. Сонраја. Ну, он ми је, по повратку из Берлина, рекао, да није стигао да обиђе ове задруге, а проф. Сонрај да није био у Берлину)...

Није ово једини пут када су немачки задругари показали предусретљивост према мени. Таквих је прилика било много. Увек су ме они примали као старога знајца и пријатеља, и увек ми је њихово велико дугогодишње искуство стојало на расположење као отворена књига. Рат између наших земаља, није ништа променио: после рата Немци су ме примали као и пре. Шта бих ја, онда, имао за повод да говорим оштро о њима! Напротив! Ја никако не могу изгубити из вида да је немачки задружни систем имао највише утицаја на изградњу нашега српскога система. Енглески је утицај само у области набављачких задруга. Италијани су нам дали своје јужњачко одушевљење. Француски утицај — редовно слаб у задругарству — унео је тек Др. Вел. Н. Стојковић када је препоручио и израдио план за оснивање нарочитих задруга за пољопривредни кредит. (Овај план француски је утолико кољчко се ствар тиче обласних задруга и дирекције која концентрише целу грађевину; иначе локалне су задруге као и немачке, као и италијанске, као и наше. Кад сам отворио правила једне месне задруге за пољопривредни кредит, ја сам на свакој страни читао своје речи — онако како сам српски пре много година изражавао одредбе и начела немачких кредитних задруга, онако како су те речи изашле из језиковнога чистилишта пок. Стојана Новаковића и пок. проф. Симеуна Коњовића, којима сам се ја обраћао у свакој прилици — да би се у правилима свих облика задруга за нашега сељака очувала чистота и лепота народнога говора). Немачки утицај је пресудан у најважнијем нашем задружном

раду и, ја сматрам, да је то добро. Уосталом, и немогућно га је заменити неким другим, јер бољега данас нема.

А сад — пошто сам одговорио на пријатељеве замјерке — да се окренем дешавањима на пољу аустријскога задругарства. Ја ћу се и овде држати методе које сам се држао кад сам говорио о догађајима у Италији и Немачкој. Изнећу укратко у каквом је стању задругарство у земљи, па ћу затим приказати саме најновије догађаје. Тако ће се — уверен сам — ови боље разумети.

Аустрија није изузетак од других земаља што се тиче задругарства уопште. Њене многобројне сувати (њихови Алпи) с обиљем бујних трава, давале су прилике становништву, што је живело у њиховом подножју, да се у великој мери занима сточарством и млекарством. Још у петнаестом веку оно је знало за заједнице налик на оне у Швајцарској, донекле налик и на наше овчарске заједнице, познате под именом бачија. Међусобна помагања у раду — мобе, спреге, позајмице — знали су и знају сви народи, па и Аустријанци. Имају их и данас. Исто тако су имали и имају помоћи кад се стварају нови бракови или кад се подижу нове куће. Тада рођаци и суседи сматрају за дужност да новаке помогну разним поклонима, те да се лакше снабдеју најпотребнијим оруђима за живот. Етнографи су нашли овај обичај код свих народа које су проучавали. Код Аустријанаца се он чува и данас. Осим тога има још маса других ситних узајамица које се свакодневно врше и које сваки сматра као нешто савршено нормално: као што сматра да у ноћ легне да спава, да у јутро устане, да пролазнику назове Бога итд. Свих ових „народних путова“, као што би то рекли Енглези (стари Јевреји такође су ове обичаје називали **народним путовима**: Водим те путем којим треба да идеш, Исанје 48, 17; Не учите се путу којим иду безбожници, Јеремија 10, 2; Ако добро науче путове народа мојега, Јеремија 12, 16; итд), пуно је и у Аустријанаца, и они су увек и свугде били изврсна духовна грађа за све врсте задругарства. Они су, нема сумње, утицали и путеве модерног задругарству.

Ово задругарство Аустријанци су примили од Немаца из Немачке. Прве кредитне аустријске задруге, копија су Шулцеових задруга. Сеоске кредитне задруге, они и данас зову Рајфајзеновим позајмионицама. Из Немачке су примили и све друге модерне облике: произвођачке за занатлије, набављачке, млекарске, воћарске, виноградарске итд. Задругарство је у Аустрији доста развијено. У градовима имају доста јаке кредитне и набављачке задруге. У селима — готово нема села да нема своје Рајфајзенове позајмионице. А млекарске задруге и лепо су уређене и доста напредне. Како је Аустрија ипак увозила знатну количину млека, масла и сирева, нарочито из Словеније, Италије и Швајцарске, један њен министар пољопривреде (не сећам му се имена) под притиском несташнице средстава за плаћања ван земље, дошао је — пре неколико година — на срећну мисао да апелује на саме сељаке. Он је израдио и свој план за то. Од сељака је затражио да се више ангажују у производњи млека. Од државе пружио им је бесплатан кредит од шест милијуна шилинга (око 60 милијуна динара) — да подигну више нових млекарника, да ове снабдеју свима модерним оруђима, да докупе и краве који их немају или имају мало и — како добрих хранљивих трава има у изобилју — да настану производити више млека, а задруге више масла и сирева, те да себи обезбеде и ојачају један сигуран извор доходака, а земљи уштеде извоз новца у којем и иначе влада велика оскудица. Сељаци су пошли по овоме савету; основали су многе нове и проширили и преуредили старе млекарнице; увећали број добрих музних крива и — како сам ја обавештен — већ три године Аустрија сама подмирује сву масовну потрошњу млека, масла и сирева својом властитом производњом.

Напредовао је задружни рад и у другим областима. У области набавка то је особито приметно од како су градски и фабрички радници стали прилазити задругарству. Зна се да су се ови радници дуго држали далеко од набављачких задруга. Под утицајем Маркса и његових првих следбеника ове задруге — мислим

се — не могу помоћи да се промени економски и социјални живот радников. Оне и не додирују оно што је главни узрок његове беде и потчињености. У најбољем случају оне могу да му уштеде који грош, али то не значи ништа за његову трајну и велику беду. Али су извештаји о енглеским набављачким задругама и нарочито књига госпође Webb, која је изашла у немачком преводу уз врло похвалан предговор издавача Луја Брентано, чувенога проф. народне економије у Мпнхену (**Die britische Genossenschaftsbewegung, Leipzig 1893.**) поколебали ово гледиште и извршили преокрет. Кад су се још појавили социјалисти-ревизионисти који су заузели критички став према извесним Марксовим гледиштима, промена је била очевидна. Од тога доба радници прилазе слободно набављачким задругама, прилазе им и вође радничке, цела ствар добија бујнији и живахнији изглед. Дотле није било чистих или претежно радничких задруга. Било је набављачких задруга у већим градовима, нпр. Прва бечка, али су то биле већином набављачке задруге за чиновнике. Од овога доба јављају се и чисте задруге радника, а њихови интелектуални пријатељи похитали су да им припишу велики социјални и економски реформаторски карактер.

Факат је да су ове задруге за релативно кратко време показале велики напредак. Оне су успеле да прикупе велики број радника и да уједине добар део њихових скромних набавка. Још је Хубер у Немачкој пре осамдесет година запазио велику економску снагу у ситним масовним набавкама, када се оне уједине. И још онда предсказивао је он реформаторску социјалну улогу коју та снага може имати, ако се с планом организује и примени. Појава радничке масе у набављачким задругама брзо је дала за право овим предвиђањима. Нове набављачке задруге у Аустрији стале су брзо да расту и да напредују; оне су убрзо основале и своју главну задругу, а ова је дала јачи економски ослонац локалним задругама. Последњих година ова је задруга пришла и некојим производњама у великом стилу. Међутим, ово је донело задругарству и прве болне ударе.

Приватни продавци су свугде и увек преувелича-

вали опасност — по себе — од набављачких задруга. Сећам се нашега случаја. Кад је био пред Народном скупштином (1897 године) предлог пок. Љубомира Клерића, онда министра народне привреде, да се земљорадничким задругама поступно да из прихода Државне класне лутрије два милијуна динара, сви су народни посланици, који су припадали трговачком реду, гласали за предлог. Некоји су чак — пок. Манојло Кљидис, Мита Исаковић и други — говорили да је сума мала и да би требало да је много већа. Исто се тако десило кад је решавано — на предлог пок. Милоша Ђосића — да се земљорадничком задругарству поклони стара скупштинска зграда. Али, кад су се стале оснивати земљорадничке набављачке задруге, расположење се намах променило и трговци су јавно показали своје негодовање. Овакву исту појаву видели смо у свима другим земљама. И кад је основана у Бечу — пре много година — прва чиновничка набављачка задруга, трговачки листови видели су у томе рђав знак. Међутим док су осниване кредитне Шулцеове задруге по градовима, Рајфајзенове позајмионице по селима, и млекарске и друге задруге, ти исти листови говорили су похвално, мада и ове задружне творевине — као и свака задружна творевина — у већини случајева замењују понеку индивидуалну, приватну и добитничку делатност. Кад су набављачке задруге стале све више прикупљати и уједињавати набавке радничке масе, и кад су се тим масама стале пунити уши да су њихове задруге ембрио једнога новог привреднога, па и социалнога и политичкога, реда ствари, онда су приватни продавци добили нарочите нерве, опасност им се учинила већ пред очима и они су почели да гласно позивају на узбуну. По себи се разуме да ни задруге нису седеле скрштених руку. Њихови умни leader-и појачали су своју пропаганду, оснивање нових задруга настављено је интензивнијим подстицајима, нарочито је потенцирана акција за привлачење нових чланова. Главна задруга — својим набавкама на велико — у многоме је утицала на обарање цена, локалне задруге могле су — услед тога — да успешно сузбијају сваку утакмицу у својим обла-

стима. Набављачко задругарство није више било ствар само малх и незнатних: у њему су се чула имена једнога пређашњег канцелара државнога, многих бивших министара, многих чувених политичких људи — сви из реда једнога политичкога правца — управ реда, коме се обично приписују превратничке тенденције.

Ово је променило и ојачало супротности против набављачких задруга. Материјално „угрожени интереси” добијали су савезнике ода свију страна који не желе никакве преврате. Ови су се савезници готово сами нудили и утолико неодољивије уколико је број социалиста растао, уколико је њихов утицај на државну управу бивао сваким даном све јачи.

У Аустрији су се радничке масе одмах после рата почеле слободније и живље кретати. Државна управа била је редовно под њиховим утицајем и у рукама социјалистичких вођа. Уредбе, нови закони, изражавали су њихове погледе на ствари. Како су још за време рата, особито после рата, настала све чешћа и све већа пресељавања у градове, то су ови постали тесни за становање радника и, услед тога, убрзо се осетила рука државне и општинске управе у правцу станова. Настало је реквизирање и таксирање станова. Изгледа да је било и многих злоупотреба, јер су се имаоци кућа или станова жалили да су им одређиване претерано мале станарине. Ја сам лично био сведок једнога случаја у једном месту близу Граца, где је једној радничкој породици (човеку и жени) одређена била месечна станарина за једну већу собу, кујну и шупу од једнога шиллинга и тридесет гроша, што у нашем новцу данас не износи више од тринаест динара, док је у исто то време тај радник зарађивао дневно у оближњој фабрици хартије у нашем новцу преко педесет динара и његова жена за шивење рубља за једну трговину у Грацу у нашем новцу око двадесет и осам динара. Мере социјалистичке управе осетили су сви који су имали какву непокретност и у погледу пореза, такса итд. На све стране ови су људи осетили да се ради против њих, да им се одузима, да се навлаш тање. Природно је незадовољство против социјалистичкога режима стало да се

шири и, према у први мах јаком социјалистичком фронту, стао се стварати други фронт, коме су прилазили они који су имали што да бране и који се стога назвао домобранским (Heimwehr). Нашли су се одмах и вође, који су увек готови да воде такве јунаке и ови су стали да врбују махом сељаке, мале занатлије, мале трговце итд. До сукоба је одмах дошло, сукоби су постали редовна појава. Обично недељом предузимале су обе стране Aufmarsch-ове сад у ово сад у оно место. Циљ је био куражење старих, врбовање нових присталица. Ови су се маршеви готово редовно свршавали сукобима. Ако колоне једне стране не наиђу на колоне друге стране, онда напад врше појединци из места. Једне недеље, маршовала је једна колона радника социјалиста улицама једнога планинскога места, где сам ја био преко лета пре четири године. Било их је преко хиљаду, маршovali су у четворним редовима, са стране водници, на челу главни вођи колоне, а у њиховој средини велика црвена застава. Сви су били униформисани каки боје. На главама су им били качкети исте боје, а око струка кожни појаси боје отворено браун. Маршovali су озбиљно, предњи редови давали су тон разним радничким песмама згодним за маршовање. На улицама није било никога осим два-три жандарма. Домобранци су се зараније још склонили били у својим кућама. Одједанпут из некојих дворишта полетеше оштре каменице. Неколико глава било је крвавих, крв је у велико стала бојадисати чиста и нова каки одела. Колона је ипак стално маршовала, наредба није била дана да стане и да одговори на напад. Али после једнога сата, кад је марш био готов, неколико какиста ухватили су сина меснога вишега учитеља, који је био домобранац и за кога су чули да је подбадао нападаче, и добро га изударали.

Аустрија је постала била логор завађених странака, нарочито две — једна, која хоће тобож све да промени и друга, која не да да се ишта дира — биле су стално у хрвају. Борба је постепено допрла и до највиших врхова и кад је најзад преовладала струја што неће парламенат и уништава странке, противници набављачких задруга нашли су се у јаком друштву које

је — уз то — било и јако наоружано за борбу. Познати су крвави догађаји, који су се одиграли у Аустрији у фебруару ове године. О самим тим догађајима ја нећу овде да говорим; поменућу само оно што је директно у вези са задругама.

Главни кривци за крв и рушевине, које су пратиле давнашњу мржњу међ идејно веома удаљеним таборима, оглашени су били социјалисти. И како су у оквир њихове акције улазиле већ многе установе социјалнога значаја, борба је вођена и против социјалиста лично и против установка које су они или непосредно сами подигли или којима су они већ више година руководили. Поменуо сам да су радници најзад пришли набављачким задругама и да су оне ушле као једна важна тачка и у њихов социјални програм. Сам овај један факат био је доста да државна власт, која се бори са социјалистима, узме општар став и према задругама. Али — аустриски задругари тврде — подбадања је било и из редова вечитих противника набављачких задруга. Све су такве задруге, на које се сумњало да су у рукама социјалиста, биле затворене. Некоје су биле и разграбљене. Тек после више дана почео се уводити неки ред у задругама. Али, какав је тај нови ред!

Др. Карл Ренер, раније државни канцелар, Јохан Пелцер, Еми Фрајндлих (члан управе Међународнога задружнога савеза у Лондону), Сигмунд Раусниц, Херман Ауст и безброј других истакнутих задружних вођа и функционера, ухапшени су под изговором да су припремали преврат. Зграде, стоваришта, продавнице, радионице — све је одузето од старих управа и предато људима које је државна власт назначила. За претседника главне набављачке задруге назначен је Др. Штробл, за његовога заменика Др. Мареш, владини људи. Исто тако су поуздани људи назначени у главни савез и у поједине задруге. Задругарима је упућен у две стотине хиљада примерака проглас у коме их нови управљачи уверавају: 1) да ће набављачке задруге постојати и даље; 2) да задруге остају својина њихових чланова; 3) да су радници у праву имати своје задруге; 4) да је једини услов за то да чувају своју само-

сталност према појединим политичким странкама и да се начелно ограничи на привредне задатке.

Том приликом констатовали су нови управљачи једним записником: 1) да је у набављачким задругама уложен капитал око 800 милијуна динара; 2) да само штедничких улога има округло 250 милијуна динара; 3) да је сав овај новац ($800 + 250 = 1.050$ милијуна) раднички; 4) да више хиљада радничких породица живе о једином дохотку који добијају као разни службеници у задругама.

Влада је објавила 16 фебруара нарочиту уредбу, специјално о главној набављачкој задрузи, по којој:

1) државни канцелар у напредак назначује чланове управе који ће управљати задругом;

2) сви подсавези имају одмах обуставити свој рад;

3) кад суд уведе у задружни регистар нове — назначене чланове — има у исто време да избрише из тога регистра све раније чланове управнога и надзорнога одбора;

4) сви трошкови, које ове промене изазову, падају на терет главне набављачке задруге.

Нова управа похитала је да обележи положај набављачких задруга „im künftigen Staat“ (у будућој држави) и једном нарочитом изјавом свога претседника, која у главноме гласи:

1) задругарство радника може бити само на потпуно неполитичкој бази и задружни рад може се кретати у оквиру чисте привредне самопомоћи;

2) набављачке задруге не смеју се прекомерно развијати тако да штете оправдане животне интересе домаће трговине и домаћег занатства;

3) не смеју се никад губити из вида прави хришћански погледи који у привредном задружном раду морају увек бити видни.

Трговци ипак нису били задовољни; сви нису били ни сложни у мерама које су желели према задругама. „Радикално крило малих трговаца тражило је да се одмах затворе и растури све набављачке задруге.

Умеренији су желели да се ликвидација постепено изврши. Велики трговци, увозници и индустријалци, који су имали специјалне привредне разлоге, нису били ни за једну предложену меру; њихов је интерес био да се задруге одрже. (*Der freie Genossenschaftler*, Mitte März 1934, стр. 8). У једноме ипак сагласност је била једнодушна: да се у напредак свака експанзија набављачких задруга мора спречити, а под тим сви схватају ово:

1) мора се спречити примање нових чланова;

2) мора се спречити примање нових штедничких улога;

3) мора се спречити пропаганда и оснивање нових задруга;

4) морају се затворити сви филијали;

5) задруге се морају ограничити на набавку само оних намирница, које служе непосредној потрошњи за живот.

Све се више чуо и овде глас, који смо раније слушали у Италији и Немачкој: задруге имају само да ублажавају цене, њихова је то једина улога, ван ње њихова је делатност непотребна и, шта више, директно штетна. У томе смислу се пише у поменутом задружном листу, тако говоре нови представници задруга, њихове тежње воде ка постепеном напуштању раније интензивности и — такав њихов правац — одвео их је и једном споразуму с Kaufmannschaft-ом који су они објавили у задружном листу на првом месту под крупним натписом: **Eine wichtige Vereinbarung mit der Kaufmannschaft**. Тај „значајан“ споразум с трговцима састоји се у овоме:

1) Набављачке задруге обавезују се да неће више отворити нове продавнице.

2) Број задруга, које су се 1 јануара 1934 затекле као чланови Главне набављачке задруге, не сме (darf nicht) бити повећан.

3) Пропаганда набављачких задруга има се ограничити само на круг њихових досадањих чланова.

4) На шећер, који се од 1 јануара 1934 издаје, не сме се у будуће давати вишак (Rückvergütung).

5) Главна набављачка задруга обавезује се да у одмереном року ликвидира производњу текстилија и да употребн свој утицај да набављачке задруге продају у напредак текстилије само у оним местима, где је то безусловно потребно у интересу њихових чланова.

6) Трговци се обавезују да за трајање ове погодбе обуставе јавне нападе против набављачких задруга, нарочито да обуставе тражење да набављачке задруге ликвидују, да се спречи приступ у чланство итд., и да свако даље узнемиравање чланова набављачких задруга избегавају. (број 9 од Anfang Mai 1934).

То је тај **важан** (wichtige) споразум. Непознато ми је да је икада икоја задружна група учинила толике уступке и такве концесије. Кажу да су Рочделци у ствари учинили концесију приватним продавцима кад су пристали да продају по њиховим (ситничарским) ценама. Али то је био њихов почетак. Није их било више од 28, а цео њихов капитал није прелазео 700 динара. Осим тога они су се ипак надали да ће те цене смањити кад сведу на крају првих шест месеца рачуне и виде јесу ли што у ствари више узели по одбитку свих трошкова и одбитка за фондове. Овде је сада сасвим друкчији случај. У Аустрији је преко 400 хиљада радничких породица заинтересовано за набављачке задруге, преко милијарде динара су скупљени у њиховим установама, а њихова централна управа пристаје ипак на овакве унижавајуће услове. Је ли се та управа уплашила оних топова што су рушили оне велелепне и јединствене станове што је бечка општина подигла за раднике и што су убијали невину децу и жене радника или јој је просто то тако наређено? Било што му драго, њихов је споразум стао на пут развиту набављачкога задругарства у Аустрији и осудио га на непомићност. Из историје се зна да је свака људска група, коју су ма који узроци задржали у развиту, била кратка века; њу су — пре или после — замењивале и потискивале друге којима ништа није сметало да живе, да делају, да су активне. Ако у аус-

тријском задругарству остане дух који је довео до онаких „важних“ споразума, дух који се плаши чак и јавних напада малих трговаца, и коме милост тих напада изгледа чак нешто необично важно, онда аустријско набављачко задругарство не може очекивати друго што до оно што је постигло све друге стационарне групе.

Карактеристично је — и ја то подвлачим — да се све ове и овакве рестрикције, да не кажем и нешто више, дешавају под готово сличним политичким режимима: фашистичким у Италији, народносоцијалистичким у Немачкој, домобранским у Аустрији...

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА

Морам признати да осећам у великој мери нелагодност да говорим о В. Британији овде, кад се говори о задругарству и о његову враћању натраг. В. Британија и враћање натраг — изгледа чак и противречност кад је реч о задругарству. Па ипак. . .

В. Британија је увек — нарочито од деветнаестог века — уживала глас земље у којој влада истинска слобода.

У њој су се вршили најсмелији експерименти на социалноме пољу.

У њој су слободоумни људи из целог света налазили склониште и заштиту.

У њој је прво ново задругарство угледало свет.

У њој су набављачке задруге достигле развитак и снагу којима се сваки дивио и диви.

Она је — у овом погледу — била жива школа и углед свима земљама у свету. У целој Европи, као и у целој Америци, Азији, Аустралији, Африци, свугде где се зна за набављачке задруге, помињу се основе и принципи који су израђени најпре на енглеском тлу и који — мада се поједини стубови увелико клате и мењају — и дан-дањи у главним деловима стоје још и данас.

Кад све то узме човек у обзир, њему мора бити — заиста — нелагодно када и ту земљу — колевку модернога задругарства — мора да помене као земљу, где се задругарству чине тешкоће данас — после више од сто година. Ненамерно, да какве импресије навалице изазивам, оне се саме намећу, наваљују, подвргавају својим силним утисцима и сликама, приморавачу ме да се зауставим пред њима и да размишљам — макар то било и само брзим летом — шта је све било

и како је све дошло до онога што нас данас узнемирује. Једну само напомену ипак допуштам себи и апелујем на читаоца да ми је и он допусти. Мени би било бескрајно неправдо ако би ко схватио да ја ове редове пишем да што или да кога критикујем. То није намера ових мојих чланака. Ја износим само чињенице, констатујем само факта, јер ме она интересују, јер сматрам да је моја дужност да као један од оснивача Међународнога задружнога савеза (у 1895 години у Лондону) водим рачун о њима и да ми је — не мања — дужност да о томе упознајем оне у нашој земљи који примају и читају моје написе о задругарству. Исто тако ја не предлажем ништа. То је ствар оних које те чињенице непосредно интересују. Најзад, ја не показујем ни правца којим би се те чињенице могле мењати или паралисати. За такве мере није довољна снага удаљенога појединца, није довољан ни најближи појединац; зато су потребни поред масовних снага људи још и многи врло сложени материјални услови.

Још једну напомену морам такође да учиним пре него што пређем на енглески случај. У ранијим чланцима казао сам на једном месту: да многе — раније — друштвене појаве изазивају задругарство, које је такође једна друштвена појава, али да и оно изазива појаве од којих некоје директно иду и раде против њега. Једна таква појава су и они незвани „пријатељи” који представљају задругарство као да је оно жедно људске крви и као да оно има такве антропофашке апетите да прождире све који нису из његове хорде. Разуме се да ништа није даље од истине него оваква држања. Таква представљања немају реалнога оправдања ни у реалности задружне мисли ни у снази задружнога потхвата. Таква разметљивост није ништа друго до једна лудачка брбљивост која уз то наноси највеће моралне штете правоме задругарству. За ово је у толико теже да се брани од таквих и сличних повреда што оно нема своје сопствене дефанзивне технике, као што је имају јаки социјални обичаји, као што су, нпр. знамење, крштење, слава, крста, заветина, комунјон (код католи-

ка), обрезање (код муслимана) итд., што се оно штити и брани тек посредно, на што се мора, међутим, дуго чекати. И у Енглеској је било антропофага у задругарству; истина у мањој мери него на нашем континенту, али их је било. Њиховој брбљивости и настрљивости — поред материјалне снаге коју испољава енглеско задругарство — има се много захвалити што сада постиже прво и најјаче задругарство у свету. Већ неколико пута ја скрећем пажњу на ову нашу недаћу. Мислим да је крајње време да се из задругарства ишчисти и избаци што није његово, што му само штете наноси, представљајући га за оно што оно није.

Енглези још нису написали историје свога задругарства. Пок. George Jakob Holyoake написао је један повећу књигу под насловом **The History of Cooperation**, Лондон, 1908. Али она не износи задругарство у вези с укупним социјалним стањем своје земље, у њој су изнесени пре поједини догађаји из живота и рада самога Холјока који лепо каже на једном месту: *The story of this movement is that of an eyewitness (очевидца)*. Осим ове Холјокове књиге и других многих његових књига, има још много писаца који описују поједине важне епизоде из задружнога живота Енглеске. И ако човек све то зна и прочита може створити себи једну општу слику о задругарству енглескоме. Енглези су уопште релативно мало писали сами о себи. Континентал је више писао о њима, а први који је о њима исцрпно писао и који је још пре осамдесет година дао једну теорију о њихову задружном раду — којој се ни данас нема много шта замерити — био је Виктор Еме Хубер, „прави немачки професор”, како су говорили рочделски пионери, радознали да га виде 1844 године и поносни што је чак „a true German professor” посетно њихово дућанче у безизлазној корњачиној улици. После Хубера писали су о енглеском експерименту и Французи, Италијани почевши од Мадзинџа, Руси и други, и данас многе — писане и објашњене — ствари о енглеским задругама може човек наћи више и потпуније у овим земљама него у Енглеској.

Ако изоставимо она ситна свакодневна удруживања, која се лако склапају и растурају за сваку мало важнију потребу која иште већу снагу него што је снага малих појединаца; ако пређемо преко ових — како се обично зову — самониклих творевина које су имали и имају сви народи; ако пођемо само од формација које стално и све јаче налаже општи економски притисак — онда су Енглези имали још у шездесетим годинама осамнаестог века (1760) своје набављачке задруге. Била су то невелика удружења ткача, којих је тада било врло много и који су због појаве механичкога разбоја увелико већ осећали ударце снажне утакмице, који су се удруживали поглавито да јевтиније купе зобну тарану или брашно. Годишњи обрт овакве једне задруге није био већи од 30—40 фунти стерлинга. Какав је крај ових задруга био, не зна се ближе. Мексуел, који је написао једну историју о задругарству у Скотској (**William Maxwell: History of Cooperation in Scotland, Glasgow, 1910.**), не може да наведе какве доказе о томе. Али помиње како је један број бедних ткача у ткачком селу Govan, близу Глезгоу, у 1777 години основао једну набављачку задругу, која је постојала све до 1909 године. Наводе се затим многа друга оснивања — сва да олакшају набавку брашна, која су трајала нека краће, нека дуже време. У 1800 години основана је The Bridgeton Victualing Society, која се јако приближује данашњим задругама, а у 1812 год. задруга у Lennox-town-у, која је прва увела деобу вишка сразмерно набавци. И у њој је добит по правилу дељена према уплаћеном капиталу; али је учињен изузетак према онима који би набавили мање од њиховога уплаћенога капитала. Њима је добит дељена сразмерно њиховим набавкама. Стога енглески задругари сматрају да је већ овде почетак познатој деоби коју је данас усвојила већина набављачких задруга у свету.

Ускоро су се почели оснивати млинови за ове сиротане. У почетку су се они обраћали општинским управама и молили да их у томе помогну. Некоје су се и одазвале — као она у Hull, York, Sheerness — али су морали и сами невољници да напрежу своје изнурене

снаге. Свет је био уопште незадовољан с млинарима, који су стално пењали цене брашна, а поред тога — сви су их гласно оптуживали да — мешају коалин и друге минералне делове с брашном.

У то време падају и први јавни кораци Роберта Оена (Owen) у корист фабричких радника који су тада живели веома бедно. Његов рад и његове агитације клониле су се непосредно поправци социалнога (материјалнога и просветнога) положаја радника, па је у томе смислу увео и реформе у својој фабрици у Новом Ленарку. Али његов план да се социално зло излечи ишао је много даље од ових покушаја, који су — уз то — имали против себе јаку опозицију свих других фабриканата. Оен се чудило како људи не жале трошка да одржавају у добром стању мртве машине, а жале да што издаду на усавршицу најважније од свих машина — на радника! Његови опоненти — обратно — чудили су се таквом непотребном расипању. Оен је — на крају — дошао на мисао да се истинска поправка не може иначе постићи до ако се сви они који пате у тренутном социалном оквиру не издвоје из њега и не образују своје засебне општине, где ће радити и живети како најбоље сами за себе нају. Те његове communities имале су бити саме себи довољне, као што су некада биле поједине породице на селу, пре него што је настала подела рада у већој размери и пре него што су поједини интереси дошли у супротност и сукоб. У Оеновим општинама ових супротности неће бити, јер неће бити посебних интереса, сви ће се кретати и инспирисати једном једином идејом: општим и једнаким добром за све. Оен је не само смело проповедао ову своју идеју — потпуно самоуверен да је у њој нашао прави лек против зла — него је ради њенога остварења потрошио и све своје велико имање. Није овде место да улазим детаљније у живот и рад овога знаменитог човека; кога то нитересује, препоручујем му исцрпну и врло инструктивну књигу од **Helene Simon — Robert Owen, sein Leben und seine Bedeutung für die Gegenwart, Jena, 1905.** Ја га помињем само толико

у колико се његово име и његове реформаторске идеје везује за задругарство.

Оен није радио ништа на задругама. Госпођица Потер, доцније госпођа Уеб, која је написала интересантну књигу **The Cooperative Movement in Great Britain**, London, десето издање од првога у 1803, која је раније наведена у немачком преводу проф. Брентано и која је врло много допринела на нашем континенту да се створи друкчије — повољно — мишљење о задругарству набављача, налази да Оен ипак има везе са задругарством у колико је први умотрио у трговинском капиталу оно што је главно у њему, што га храни и што га доводи у сукоб с масом — добит или профит (стр. 20—22). Други опет један задружни писац, раније секретар Швајцарскога савеза набављачких задруга, доцније секретар Међународнога задружнога савеза, и најзад професор универзитета у Јени, Др. Ханс Милер, који је дуго претраживао на лицу места задружне архиве и књижнице у Енглеској, изнео је у **Хамбуршком Konsumgenossenschaftlichen Rundschau** (у 1914) једну Оенову изјаву коју је он учинио у 1836 години и која гласи: „Изненадио сам се кад сам видео 6 или 7 задруга у разним деловима града, које, како су ме људи уверавали, добро чине, јер ситничарством постижу нешто добити. Али је крајње време да се учини крај мишљењу, које се јако распростирало у јавности, као да се у овоме састоји социјални систем, који ми имамо у виду, или да су те задруге ма у чему саставни део уређења која чине нов морални свет“. Али је Оеново тврђење да се у трговачком профиту крије једна велика економска снага ипак учинило да његови следбеници обрате пажњу механизму који ту добит акумулише и конзервише. Први од тих, који је идеју о добити покушао практично да оствари баш ради извођења основне мисли Оенове — ради Оенових општина — био је лекар у Брајтону (Brighton) William King, човек осетљив према невољи других људи, због чега је добио општи назив the poor man's doctor (сиротињски доктор). О овом знаменитом човеку први је упознао европске задругаре Др. Ханс Милер својим

интересантним проучавањима која су штампана у **Годишњаку** Међународнога задружнога савеза за 1913 г., ну у 1922 години Савез енглеских задруга издао је нарочиту књигу од **T. W. Mercer: Dr. William King and The Cooperator 1828—1830**, Manchester, 1932. У овој одличној књизи описан је цео живот и рад Др. Кинга. Прештампани су — од речи до речи — свих двадесет и осам бројева његовога **Задругара**, који је излазио од 1 маја 1828. до 1 августа 1830. месечно једанпут, и који је попуњавао сам Др. Кинг.

Др. Кинг је констатовао најпре у томе своје листу беду која је владала код оних (радника) који производе огромна богатства. Затим је аналисао вредности које рад ствара и шта бива на крају краја од њих. Ту он већ констатује факта која вређају свакога поштенога човека. И у новом (четвртом) броју долази на мисао како се та неправда може поправити. Оно што ће после тако рељефно изнети Немац Хубер, који није много знао о Др. Кингу и што ће потом постати темељ задружне набављачке теорије, Др. Кинг је још у августу 1828 године до ситница предвиђао и формуловао. Добит, акумулисање ове и стварање капитала, дејство овога механизма кад ради слободно и под заштитом индивидуалистичкога поретка и морала, и онда револт против пустоши и беде, коју радња тога механизма ствара, и реакција коју та беда изазива — све је то Др. Кинг јасно увиђао и констатовао. Идеја задругарства, као реакција, одређено је дефинисана. Тајна те снаге за Кинга је потпуно јасна; он зна и њене међе, а оне су одређене крајњим циљем који није онај који се данас задругарству — са стране објективних посматрача — приписује. Овде Др. Кинг иде својим путем, који је усвојио од Оена, и који га одваја од данашњих задругара — набављача. Данас се трговински профит који задруга остварује враћа оним задругарима који су га — преплаћујући намирнице — добровољно дали задрузи. Др. Кинг је у 1828 години сматрао да је циљ његовим задругама: да овај профит чувају, да га скупљају из године у годину, и да га једнога дана — када он буде доста велики — употребе на стварање општи-

на (communities), као што је то Оен замислио, у којима ће се тек остварити задовољан живот. У даљим својим чланцима Кинг тачно увиђа и шта све треба ставити у службу овој замисли. Још док се стварају и док оне скупљају капитал, задруге не могу имати дуга живота ако им не приђе у помоћ спрема коју нова установа потребује. Од како је света увек је свака група стално преносила на млађе искуства која су старији у животу стекли. Задруге тек стварају искуство, оне имају да утру пут другој једној — далеко важнијој — установи, њихови задругари морају да приме све умесне поуке својих искусних људи, и то, како поуке које потребује рад задругин, тако и оне које су још потребније ономе што има тек доћи. И ту је Др. Кинг изнео цео просветни — Енглези увек говоре васпитни — план који морају имати сви у виду. Прешао бих знатно оквир овога чланка, ако бих пошао за свима чланцима Др. Кинга у којима је изнесен цео његов план. Држим да је доста ово, што је догде речено, да се добије слика како је путовала задружна мисао у Енглеској пре него што је приспела до места одакле ће стећи светски глас.

Задруге Др. Кинга живеће су брзо и достигле су за неколико година велики број. Једни наводе да их је већ у 1830 г. било 400, други да је њихов број прелазно 500, трећи (Thomas Dawe; **The cooperative movement: an hystorical scetch**, Manchester 1909). да су достигле 700. Али су исто тако брзо и ишчезавале. После неколико година било их је само мали број. Зашто је то хлађење наступило, није одређено испитано. Сам Др. Кинг још у 1830 год. напустио је цео рад на задругама, очевидно незаслужено увређен од неких бучних агитатора који су ушли у задруге да и ту терају свој агитаторски занат. Мисли се да су главни повод били ипак сувише далеки изгледи на поправку, док је већина тражила брзу и непосредну корист. За нас данас мора бити важно оно што је доцније откривено код Кингових задруга које су надживеле свога оснивача. Доказано је да је Александар Кембел, један социјалистички мислионар, који је агитовао за задруге много пре Рочдела,

пре 1830 године, препоручивао деобу профита сразмерно набавкама. А код неколико задруга Кингова типа, од којих две-три и данас постоје у Скотској, недалеко од Глезгоу, нађено је да још од 1828 године практикују такву деобу; исто тако нађено је у задрузи у Мелтаму у Јоркширу, која је основана у време задружне акције Др. Кинга, да је од почетка већ делила вишак задругарима сразмерно њиховим набавкама. Тако се дошло до сазнања да је оно што је финансијски и економски темељ тако званог рочделског система постојало већ тридесет и две године раније. Само се тако може објаснити факат да је Холјок још 1843 године, дакле годину раније него што је основана чувена рочделска задруга, могао држати предавање у једној малој кући у којој су се скупљали чартисти и социјалисти у Рочделу, у коме је изнео све тачке које ће после годину дана бити проглашене за принципе рочделске (**Holyoake: The History of Cooperation**, стр. 266—275).

Време између 1834 и 1844 године испуњавају агитације и борбе чартиста, покрета који је циљао више и даље него што су the union shops, како су онда називали набављачке задруге Кингове — удружени дућани. Чартисти су тражили Народну хартију, народни устав, по коме су и добили име, и њихови погледи ишли су у правцу великих промена. Разумљиво је да их тако „ситне“ ствари, као што су дућани, нису могли интересовати, и они и немају непосреднога утицаја на задругарство. Ипак је живот учинио своје мимо чартиста и од 1833 до 1842 године основано је десет набављачких задруга, које и данас постоје. Ја нећу да говорим даље о чартистима, који су после неколико буна и пораза бедно завршили. Морам ипак констатовати да је баш такав свршетак њихов пробудио код радника поново интересовање за задругарство. Разуме се, да су и пропагатори, као што је био Холјок, чинили своје. Али је јасно било да је пораз на политичком пољу истакао у први ред миран, ну опет за то корисан рад. Психа масе потребује увек неко више — не обично свакодневно — занимање. Зато су јој ваљада рђави управљачи, пошто

нису желели боље занимање, припређивали често игре и параде, circenses...

У децембру 1844 године основана је задруга у Рочделу којој су дане све основе које је раније искуство освештало. Холјок је руководио оснивањем. Он сам каже на стр. 89 своје књиге (**The cooperative movement to-day, London 1896**) да су „двадесет и осам људи. — познати доцније као рочделски пионери — којима сам ја, као путни предавач, више пута, на њихов позив, држао говоре, основали у 1844 једну нову задругу”. А на 107 страни исте књиге изрично каже: I stood by the cradle of cooperation — био сам код колевке кад се задругарство рађало. Ја стојим на гледишту да се ствар тако и десила. Познао сам Холјока у Лондону 1895 године, кад је осниван Међународни задружни савез. Он је био једно пре подне председник седнице, а Швајцарац Абт и ја потпредседници. Седели смо један до другога и — у току кратких почивака — питао ме је сад о овом сад о оном самониклом задружном облику о којима је, вели, чуо да и данас живе код Срба. Кад се после једнога часа по подне седница прекинула, да се сутра пре подне почне нова, Холјок је погледао Абта и мене и рекао: Well (лепо), сад идемо да ручамо. Хоћете ли да ручамо заједно у Либералном клубу? Ја вас позивам као своје госте. Абт се извинио, јер је био раније, позват у Реформ-клубу. Ја се захвалим на позиву, примим исти и упутимо се на ручак. За време ручка Холјок је уживао да ми препоручује енглеска јела; наљутито се привидно кад је донесена печеница, јер му је то дало повод да устане против погрешнога мишљења Европљана који држе да Енглези једу непечене бифтеке; ручак је протекао у кратким али пријатним разговорима. После ручка Холјок ме је позвао у салу, где се пије кафа и пуши. Тада је разговор добио свој пуни елан. Ја сам желео да сазнам све што мене интересује из његовога дугога задружнога рада. Нарочито ме је интересовало време пре рочделскога оснивања и први кораци. Холјок је говорио полако — тада је већ био у дубокој старости, величанствено окружен као снег белом брадом и бујном косом — али без много умора или

досаде. И ја сам жељно гутао сваку реч, увиђајући све више — иако је Холјок избегавао да директно о себи говори — да је он тај који је све то инспирисао, кретао и руководио. Кад сам доцније посетио задруге у Рочделу, Манчестру, Лидсу, итд., ја сам стекао неколебљиво уверење да је Холјок израдио основе и руководио целим оснивачким процесом у Рочделу. Неки Енглези радо помињу Др. Кинга као оца енглеског задругарства. И он то јесте кад се говори о задругама Основога крајњег циља. Али кад је реч о задругама које имају свој властити поглед, онда њихов оснивалац јесте и мора остати за свакога само **George Jakob Holyoake**, и нико други. Уосталом ову је ствар најбоље решио сам енглески главни савез кад је својој новој палати, где се настанно, дао име **Holyoake House**.

Холјок је написао историју рочделске задруге (**History of Rochdale Pioneers London 1904**) где је поменио све и свакога и најмањег суделовача, изоставио је само једнога, најглавнијег — из претеране скромности — изоставио је себе.

Рочделска задруга основана је крајем децембра 1844 године. У њеним првим основама налазимо две видне карактеристике које одају време и утицаје од којих се задругарство још није могло ослободити. Прву карактеристику ја називам утопистичком, другу реалном. Оне се виде у самом програму рочделаца — и ради јасноће, а и да би се очувао континуитет какав је у оригиналу — ја делим сам програм овако:

а) реални део:

„Циљ и задатак ове задруге је да ради материјалних користи и поправке социалнога и домаћег (привреднога) стања њених чланова нађе погодна средства. То ће се учинити стварањем довољнога капитала, подељенога у делове од 1 фунте стерлинга сваки, те да се ово постигне:

Да се отвори и уреди једна продавница¹⁾ у којој ће се продавати средства за живот, одело итд.

¹⁾ У оригиналу стоји store, како су Американи у прво време називали продавнице, где се све могло купити, као данас у великим магацинима, тзв. Warenhaus.

Да се озиди, купи или удеси један број кућа, у којима они чланови који желе да помогну један другога да поправе своје домаће и социјалне услове могу становати.

Да се производе такви артикли, какве задруга одреди, да би се члановима, који су остали без посла или чије се наднице узастопце смањују, створило занимање.

Да се купи или закупи једно земљиште или више земљишта које би обрађивали чланови који су без посла или чије би наднице биле одвећ рђаве”.

б) утопистички део:

„Чим то буде могућно, задруга ће настати да регулише снаге производње, поделе, васпитања и управе (земаљске) или, другим речима, да оснује једну колонију уједињених интереса, која ће бити довољна сама себи, или да помогне друге задруге да такве колоније оснивају”.

(На крају програма стоји још да ће задруга у једној од својих кућа — чим то буде могућно — уредити један кут, где ће се пазити на умереност у пићу, како би се неговала трезвеност и паметан живот).

Немачки задругар — Роберт Шлесер — још је више детаљисао овај програм и — које из њега, које из праксе задругине — извео ове принципе:

А. Шест принципа о уступању робе:

- 1 Уступање робе по месно-уобичајеној дневној цени.
- 2 Утврђивање вишка према висини узете робе.
- 3 Плаћање у готову како при куповини тако и при продаји.
- 4 Чистота робе.
- 5 Тачна мера.
- 6 Уступање робе свакоме.

Б. Три принципа о капиталу:

- 1 Финансовање задруге сопственим средствима..

- 2 Јака отписивања и стварање резерве.
- 3 Плаћање интереса на уделе..

В. Три принципа о управи:

- 1 Једнако право гласа.
- 2 Једнако право човека и жене.
- 3 Неутралност религиозна и политичка.

Г. Три даља принципа:

- 1 Учешће рада у добити.
- 2 Јако потпомагање просвећивања задругара.
- 3 Кратки периоди обрачунавања.

Шлесер помиње само ове принципе (у хамбуршкоме *Konsumgenossenschaftlicher Rundschau* од септембра 1933), али им не придаје велике важности нити дуг рок, пошто их живот у велико већ мења. Они су плод, вели Шлесер, либералнога привреднога реда, који данашње време потискује и замењује другим: опште добро пре појединачнога добра...

Рочделска задруга је споро напредовала. Споро је ишло и оснивање нових задруга. Педесетих година, кад су се појавили хришћански социјалисти који су већу важност давали произвођачким задругама радника, није било још ни 200 набављачких задруга у целој земљи. Постепено они су постали исто тако одани набављачким задругама и њима и њиховом великом утицају имају се захвалити многе тековине у јавном животу који је дотле био равнодушан према задругарству. Они су спремиле и провели кроз парламенат први задружни закон. Они су руководили оснивањем главне набављачке задруге и главнога савеза, они су унели у енглеско задругарство погледе хришћанске етике на помагање ближњег, на рад у заједници уопште, на однос човека према заједници итд. Ови њихови погледи остали су саставни део енглескога задругарства и дандањи чућете их на сваком кораку — у сваком задругарском говору, у сваком задружном напису. Систем васпитања, који Енглези необично марљиво негују и изводе, испуњен је овом основом. Прво стварање задружнога карактера — оданост задружној ствари, ло-

јалност и поштење — па тек онда стварање потпунога задружнога посленика.

Још у 1835 години ондашње задруге основале су једну агенцију за набавке у велико. Али се она није дуго одржала. У 1850 години радили су хришћански социјалисти да се у Лондону оснује главна задружна агенција. Ни она се није одржала, а један од њених покретача (Јозеф Уудин) наставио је рад за себе под фирмом Уудин и комп., и трговао је на велико чајем и кафом. Рочделска задруга је у 1852. основала један „одељак за набавке на велико” и имала је намеру да сама послужи као централан набављач. Али друге задруге нису јој хтеле прићи, зазирући од ње да хоће да их искористи. Рочделци су морали да се ограниче на себе. Онда су 120 задруга основале главну задругу за север Енглеске која је 1863. регистрована, а у 1864 отпочела рад. У 1873. име је њено скраћено и од тада зове се само Задруга за набавку на велико. Скотланђани су још у 1868. основали своју задругу за набавку на велико. Данас обе задруге раде — једна за локалне задруге у Енглеској, друга у Скотској — набављају у огромним количинама, извесне намирнице саме производе у својим многим фабрикама, чај саме култивишу на својим имањима у Цејлону, Индији и Китају, и тзв. колонијалну робу из свих делова света превозе својим сопственим великим бродовима (имају их седам).

Главни задружни савез основан је тек у 1889 години. Пре тога постојали су најпре само одбори који су сазивали конгресе. Од 1873. радио је један нарочити одбор који се састојао из представника свих обласних секција под именом главнога задружнога одбора. У 1889. овај је одбор заменио главни савез, који и данас постоји.

Не могу да улазим у појединости ових главних формација; то је ван оквира овога чланка; што треба ипак истаћи јесте: као што је главна задруга центар пословне делатности свега енглескога набављачкога задругарства, тако исто је главни савез идејни центар васколикога задружнога живота. Одатле се ма-

нифестује она снага што штити и пропагује задружну мисао. Ту се стичу са свих страна широке експерименталне области, многобројни доживљаји и богати искуства милијуна практичних и умних посленика и одатле се разливају на све стране у виду предавања, чланака, листића, књига — у дистилловном и прерађеном духу — до најудаљенијих кутова. Задругарство је прастари облик живота, али задругарство као систем једва ако може да претвори један век и четврт. Како сваки социјални систем потребује и своју спремину људи, то је и задругарство већ од првих самосталних корака осетило да за њега није довољна спрема коју је индивидуалистички ред ствари створио, да оно мора имати свој особити систем спреме. Рочделска задруга је од првога дана стала чинити мере које циљају у овоме правцу. Остале задруге пошле су њеним трагом. Главни савез изградно је једну мрежу организација које обухватају целу земљу и које — кроз разне облике — негују, обрађују и шире оно што Енглези обухватају једним — својим — снажним термином: задружно васпитање. Литература о овом васпитању велика је. Главни савез издаје и нарочити — врло пажљиво уређен — лист, **The cooperative educator**, који излази шест пута годишње: јануара, марта, маја, јула, септембра и новембра. Врло је велики и разнолик апарат кроз који се спроводи задружно васпитање.

Целокупном просветном акцијом управља главни васпитни комитет који се чешће састаје у главном савезу. Свака област (има их 7) има свој васпитни комитет који руководи спремом, просветом према својим специјалним потребама. Па и свака већа задруга има свој специјалан комитет. Специјални предавачи и професори готово стално путују, припређују предавања, течајеве — летње (махом у пољском ладу) и зимске — који разно трају. Осим тога истоме — васпитноме — смеру служе и задружна гилда људи, задружна гилда жена, круг омладине, па и сами годишњи конгреси имају првенствено васпитни карактер. Многобројне чајанке — и за мушке и за женске — излети, изложбе, забаве — све је то проткано и по којим пре-

давањем, прикладним говорима, што све тежи да пружи присутнима више знања о свему ономе што као задругари треба да знају. То су моменти када — и људи и жене — забораве свакодневне бриге и када овладају њима оптимистичка расположења.

Главни савез обухвата и друге идејне функције, али како су оне познате свима сличним савезима, ја их нећу наводити. Навешћу само једну, која је специјалност енглескога савеза и која је можда највише и допринела да се задругарство енглеско данас налази у центру напада, како извесних политичких странака, тако и „Vested interests” — оправданих, утврђених интереса. Мислим на задружну странку и непосредно задружно представништво у парламенту.

До тога није дошло изненада или одједаред. Још деведесетих година прошлога века, кад су „угрожени интереси” стали агитовати да се више не бирају они који су у парламенту показивали симпатију према задругама, водећи људи у задругарству уплашили су се да не буде задругарство остављено милости свога greatest enemy (свога највећег непријатеља). Дотле су задруге увек имале у парламенту велике и јаке пријатеље, почевши од Џона Стјуарта Мила, Валтера Морисна, Томаса Хјуза, Лорда Дерби, Џона Брајта, Ричарда Кобдена итд. Услед тога буде у 1892 години основан у главном савезу нарочити The parliamentary committee са задатком да проучава законске предлоге, који се подносе парламенту и који могу имати какву везу с радничким интересима, да обавештава своје пријатеље у парламенту о својој мишљењу и да уопште мотри шта се у парламенту ради што интересује задругарство. У 1897 години, када је држан годишњи конгрес у Perth (Перс) и када је за председника конгреса изабран био чувени задругар (и председник шкотске главне задруге William Maxwell, он је у свом говору, којим је отворио конгрес, између осталог казао: да је дошло време да се озбиљно размисли о задружној политичкој акцији, да политичка питања која засепају у задружне интересе морају да се унесу у дискусију међ задругаре, да задругари морају

о свему бити до ситница упознати, јер иначе да задружни поредак неће никад бити остварен. Мексуел је јасно циљао на представништво у парламенту, али је ипак, ваљда да би ублажио утицај свога говора на делегате који нису били навикнути да газе давно и увек прокламовану политичку неутралност, одмах додао: да он не мисли да треба у задруге увлачити политику, већ да се морају задруге наметнути политици. Овај део говора Мексуела није тада пао много у очи. Неколико говорника занимали су се новчањом страном питања: ко ће издржавати задружне представнике у парламенту, и на томе се свршила ствар. Идуће године опет се повела на конгресу реч о истој теми. И тако — од туда — сваке године, док није 1905. Tuedell на конгресу у Paisley држао своје предавање **Direct Representation in Parliament**. Туедел је навео све разлоге које гоне да се напусти пасивно посматрање и да се активно узму у заштиту интереси који су животни за све оне који су се решили да своје послове узму сами у своје руке, а не да други граде себи богатства вршећи их за друге — у овом случају за сиромашне раднике. Туедел је јасно указао и пут како се то може постићи. Али његов предлог није био боље среће. Дебата је била врло жива и за и против. Учествовали су многи говорници. Ну кад је дошло да се гласа, велика је већина гласала против. Кад се после тога главни савез обратио једним циркуларом свима задругама и затражио њихово одређено мишљење, од 1674 набављачких задруга — колико их је било — одговорила је само 141, а од њих су 129 отворено изјавиле да су против сваке политичке радње, само 6 саопштиле су да су за.

Међутим, живот је текао својим током и догађаји су се низали. У 1913 години требало је учинити неке измене у задружном закону. Главни савез је молио и молио. Његови делегати обијали су прагове огромне House of Commons, хватали су по кулоарима поједине посланике, ну ипак без виднога успеха. Онда је дошао рат, када су набављачке задруге имале да покажу своју огромну снагу и да снабдеју све становништво под условима, који искључују свако уцењивање или препла-

ћпвање или превару. Али су и надлежна војна власт и влада игнорисале задруге као да не постоје. Главни задружни савез, поједине задруге, чак и поједини виђени задругари и њихови пријатељи скретали су пажњу надлежнима на ову неприлику; али успеха није било. „Оправдани интереси” не само да су заузели били позиције, него су само они могли добијати намирнице које је држава увозила са стране. Онда се крене једна нарочита депутација да разговара с „првим министром”, који је онда био Lloyd George. Депутацију су чинили први представници енглескога задругарства, било их је петнаест, али она није могла бити одмах примљена. Секретар министров саопштио јој је преко секретара парламентарнога комитета (Х. Ј. Мау, секретара Међународнога задружнога савеза) да је министар не може примити, јер да има друга хитна посла. Депутација је и на овај први одговор чекала неколико дана. Али се она није разилазила. Тражила је поново састанак с првим министром и после нових неколико дана допуштено јој је било да говори с Г. Џорџом. Разговор је с почетка текао натегнуто, министар је одбијао сваки приговор, изређали су се били сви најјачи говорници са стране депутације (Г. Г. Ален, Килон, Стјуарт, Чоткинс, Чартер итд.) и тек кад је јасно било да депутација није дошла да ма за што молци, већ да с правом тражи да два милијуна организованих потрошача не третира државна и војна власт горе него што третира свакога најобичнијега дућанцију (shop-keeper), ситуација се мало поправила: министар је стао увиђати оправданост корака, чак је изјавио да има симпатију, да „веома цени постигнуте резултате и да потпуно увиђа значај који задругарство има за организацију друштва у будућности”. Целу ову ствар описао је главни савез до најмањих појединости и објавио у брошури **Report of the Cooperative Emergency Conference and of the Deputation to the Prime Minister, Manchester 1917.**

Све је остало ипак као што је дотле било. И представници који су видели првога министра, и задругари, који су били обавештени како се са задругама поступало и поступа, осетили су дубоку и болну увреду. Те

исте године држан је задружни конгрес у Swansea и конгрес је донео одлуку:

„1) С погледом на сталне атакe и неверно представљање задружнога покрета, што његови противници чине у парламенту и у локалним административним телима, конгрес је мишљења да је дошло време када задругари треба да осигурају себи непосредно представништво у парламенту и у свима месним административним телима.

2) Конгрес стога позива главну управу задружнога савеза да предузме кораке који су потребни да се изврши горња резолуција”. (Alfred Barnes: **The cooperator in politics**, Лондон, 1923). За резолуцију је гласало 1.979 делегата, против 201.

Ја сам био у Енглеској 1919 године, поглавито да упознам енглеске задругаре какву је пустош учинио дугогодишњи рат и улазак туђих војска у Србију на српско задругарство. Моја намера није била да тражим милостињу или поклоне, и то сам свима с којима сам говорио и на свима задружним конференцијама које су због мене сазиване и држане, гласно и јасно истицао. Енглезима се очевидно свиђао тај гест и они су са симпатијом слушали моја излагања. Управа главнога савеза пријатељски је подупирала мој апел. Главна задруга била је решена да отвори српском главном савезу кредит за снабдевање опустошених и пострадалих задругарских газдинстава који је по ондашњој вредности динара премашао био 200 милијуна динара. Зависило је једино да примимо на себе обавезу да ћемо шестомесечно редовно отплаћивати дуг. Међутим, ми нисмо били у могућности да примимо овакву обавезу. Нисмо могли добити уверења да ћемо увек добити страна средства за плаћање. Покушали смо да извозимо кукуруз и пшеницу, па да тако дођемо до средстава за плаћање. Савез швајцарских набављачких задруга послао је био у Београд нарочитога делегата, који је носио и писмено овлашћење дотичнога швајцарскога министра, и он је нудио да Швајцарци откупе неколико хиљада вагона југословенске пшенице по 60 швајцарских франака 100 кгр. швајцарски вагон југословенска станица Винков-

ци, или Нови Сад, или Београд, плаћање одмах или у швајцарској роби или, уколико роба не конвенира, у девизама за Енглеску или Америку. Нисмо могли ни ову прилику искористити, јер нисмо могли добити одобрења да извеземо било пшеницу било кукуруз. Иако сам свакоме говорио, док сам био у Енглеској, да српски задругари не траже милостиње (по alms!), управа међународнога задружнога савеза ипак је учинила апел на енглеске задруге да помогну белгијске и српске задруге које су страдале у рату и, пошто је скупила извесну суму, послала је од исте три петине у Белгију и две петине у Србију. Део за српске задруге послат је мени лично да га распоредим како за добро нађем. Ја сам одмах предложио Г. Х. Ј. Меју, секретару Међународнога задружнога савеза а на име истога савеза, да се поступи овако:

„1) пошто је српски део износио 3.000 фунти стерлинга, то да ми се 2.000 фунти стерлинга пошаље у новцу, а за осталих 1.000 фунти да пошаљу обућу и чај;

2) да се у главном савезу у Београду образује фонд под именом „Фонд енглеских задруга”, и да се у исти унесу, како 2.000 фунти у новцу, тако и сума која се добије по продатој чају и обући;

3) да српски главни савез плаћа интерес на укупну суму овога фонда и да се тај интерес сваке године употребљава на награђивање оних задруга које су страдале у рату, а буду се одликовале у раду, и оних задругара који су страдали у рату, а буду се ма којим корисним привредним радом одликовали. Награда да се даје у предметима (махом справама), а сваки предмет да носи марку „Поклон Енглеских Задруга”;

4) да сваке године српски главни савез подноси писмени извештај Међународном задружном савезу о употреби, распореду ове суме (интереса на фонд)”.

Г. Х. Ј. Меј, у име Међународнога задружнога савеза и дародавалаца, сложио се с овим мојим предлогом.

На суму од 2.000 фунти добио сам један чек, за који је Француско-српска банка у Београду исплатила

преко милјун динара. Ја сам ту суму одмах предао главном савезу и у савезу је књижена 2 фебруара 1923 године под бр. 23. Пре тога саопштио сам српском главном савезу, писмом својим од 22 јануара 1923 године, под којим се условом оснива и предаје овај фонд главном савезу. Првога јануара 1927 године Фонд енглеских задруга износио је, по књигама српскога главнога савеза, 1.242.952,50 динара. А за обућу и за чај добивене суме уношене су у фонд накнадно. Колико овај фонд сада износи, непознато ми је. Непознато ми је ни да ли српски главни савез испуњава обавезу о награђивању добрих задруга и задругара, коју сам ја узео био на себе према Међународном задружном савезу и Енглеским задругама и који сам услов ја саопштио главном савезу пре него што сам му поменути фонд предао на чување и руковање. То је ствар где је моје име ангажовано пред Енглезима и она се мора јасно и тачно расветлити. Ја ово све помињем узгред, уколико је све то у везу с мојим бављењем 1919. у Енглеској и мојим радом да пострадалим српским задругарским домовима нађем кредит и потпору. Али то није главно за овај напис сада. Главно је оно што сам ја на овоме своме путу кроз Енглеску видео и чуо о енглеском задругарству.

Поменуо сам већ да су задругари на конгресу у Swansea огромном већином решили да уђу у политичку акцију. Ја сам био на двама конференцијама (у Лондону и Менчестру) на којима се говорило о тој акцији. И мени је било јасно да је прва и најјача задружна тврђава политичке неутралности пала. Више није могло бити говора како да се чува принцип који су још Рочделци поставили били; сад се говорило о методама задружне политичке борбе и о томе: хоће ли задругари остати сами или ће се споразумети с радничком странком. Уосталом ова — толико рекламирана неутралност — у ствари никад и нигде није постојала: ни у Белгији, ни у Француској, ни у Италији, ни у Немачкој, ни у Аустрији, ни у Ческој итд. Није ни могла постојати у смислу у коме су је разумели неки теоретичари који изводе своје теорије из неко-

лико укалупљених идеја. Задругарство је живот извесних социјалних група, а ове се не могу оградити и да на њих не утиче укупан живот друштвени. Ту су порези, прирези, таксе, трошарине, које тангирају и задружне групе. Ту су уговори о увозу и извозу, за које су сви привредници — а задругари су не само привредници него и организовани да бране своје привредне интересе — најживље заинтересовани. Па онда питања саобраћаја, слободе рада и исказивања својих потреба, питања просвете, здравља итд. Све су то појаве које у највећој мери буде пажњу привредника, задругара утолико више и живље што се они нарочито обавештавају и школују у својим групама, које сматрају једну од првих дужности: спремање посленика којима је основно правило у животу: узети своје послове у своје руке и вршити их на могућно највеће добро свих суделовача. Како се онда може говорити о некаквој политичкој неутралности! Нису ли сва ова питања у исто време и политичка питања? Не постоје ли читаве политичке странке које свако ово питање — једне на један, друге на други начин — објашњавају и заступају? Тако су и енглески задругари — потиснути или игнорисани данас на овом питању или ствари, сутра, или преко сутра итд. на некој новој ствари — дуго и пасивно трпели и подносили хиљаде разних неправда и увреда, док се нису најзад уверили да и они нешто вреде у својој „Старој Енглеској” и док се нису одлучили да говоре и они говором који се у политичком животу народа једино разуме. Треба ипак имати на уму: да енглески задругарски корак, и ако се у нечему удаљава од познатих задружних навика и манира, не значи ипак улазак у ону бедну и ситну политику коју воде понекоје политичке странке; он је нешто одређено, озбиљно, више и теже — нешто што интересује социјални и културни живот целог радног и пљачканога народа.

Одлука суенсиска има огроман значај. Не само да је она сахранила једну идеју, за коју су многи и дуго мислили да потиче из саме стварности задружнога живота, него је показала и нов пут који води из стварности и којим се једино може доспети онамо камо теже

сви они који занста сматрају да је задругарство један особити ред ствари у друштву и да они који узимају своје послове у своје руке у ствари остварују то ново и боље. И отпочело је школовање за нов пут. Књига за књигом, брошира за броширом, листић за листићем обрађивали су и објашњавали нов пут, нову — наметнуту — дужност. Задружни листови, иначе увек врло добро уређивани, отворили су нову рубрику за политичка питања. Ниједан задружни збор није више држан а да на њему није и о политичкој ствари говорено. Најзад су задругари послали и неколико својих посланика у парламенат. Кад је Г. Мекдонелд саставио прву радничку владу, у ту владу ушла су и два задругара — посланици — као министри. Тада почиње најоштрија борба против задруга.

Ранији парламенат већ је донео био закон да се порезују све оне суме које задруге уносе у своје фондове: резервни, васпитни, добротворни. Сад се борба повела да се опорезује и вишак, који се враћа задругарима — набављачима. Не ни само то. Тражило се и тражи се да сви порески облици важе подједнако и за задруге као што важе и за приватне подузетнике: да набављачке задруге, да задружне фабрике, да задружне плантаже, да задружни бродови плаћају све исте слична приватна подужећа плаћају држави, општинама итд. Борба је настала отворена и оштра. Задругарство се одважно бранило и брани, али су противници све жешће нападали и изводили нове и нове снаге у борбу.

У енглеском парламенту увек је било доста оних који заступају стање — социјално — какво се налази. А међу овима — исто тако доста њих — који заступају директно интересе фабриканата, крупних трговаца, средњих и мањих продаваца итд. И то је за енглеске прилике дуго било сасвим природно. Енглеска је од Кромвела, па све до треће четврти деветнаестог века, била главни фабриканат, трговац, бродар у свету. За заштиту тих интереса држава је направила највећу у свету ратну морнарицу; за заштиту свога властитога интереса и фабриканти и трговци и бродари израдили

су своје моћне организације у земљи. Ове организације старале су се да се интереси њихових штићеника нарочито добро „ушанче“ — како то Енглези често кажу — у парламенту. Парламентска већина увек је била на страни ових интереса, и они су могли спокојно да гледају своју будућност. Ојачање задругарства уносило је стално извесну нескладност у ово спокојство; али је утицај био још слаб. Појавом радничких посланика који су — својим погледом на ред ствари — унели ново узнемирење, „угрожени интереси“ осетили су јачи подстрек да се приберу и спреме. Најзад појава задружних посланика озбиљно је опоменула све и свакога да опасност расте, да се дакле и методе за борбу морају подешавати. Јер, шта хоће ти радници и ти задругари, говорили су угрожени интереси. Хоће да промене природно стање које се вековима стварало и држи, и да наметну неке своје утопије које нико не зна какве су и с којима нико неће бити задовољан. Још нешто горе, они хоће да ми више не будемо фабриканти, рудари, бродари, продавци итд., него да идемо у службу — као прости радници — у њихове друштвене фабрике итд. И, како такве перспективе нису кадре да умире узнемирене интересе, ови су примали борбу. Борбу неће, веле, они; она им се намеће...

И борба је почела. Почела је на два фронта: у парламенту и у штампи. У парламенту су — поменуо сам — угрожени интереси увек били добро заступљени. У Енглеској се увек дешавало, а и дан-дањи се овде — онде дешава, да сиротиња шаље трговце и фабриканте, адвокате и банкаре, у парламенат. У штампи су ти исти интереси увек налазили подршке и заштите, и увек је било врло лако наћи много листова који ће лако стати на страну „оправданих“ интереса. Наш свет још не зна шта је то штампа, нарочито дневна штампа, великих градова, као што су: Лондон, Њу Јорк, Париз, Берлин итд. У нас се тек кад и кад осети утицај модерне штампе Београда, Загреба, Љубљане. У Лондону има по неколико листова, који сви припадају једноме концерну банака, или фабриканата, или трговаца. А има их који сви припадају само једноме богатоме чо-

веку. Маса не зна ништа о тој залеђини: она купује новине, чита их, убеђује се како је нека ствар јасна, јер, ето, толики листови о њој тако пишу, и подлеже мишљењу, „јавноме мишљењу“, које деле толико њих! А издавачи знају шта раде... У Лондону живе два таква новинарска магната (има их више, али ја помињем само двојицу који су ушли у борбу против набављачких задруга) који издају повећи број дневних листова од којих су некоји врло распрострањени и врло утицајни, (задругари веле the most powerful), као: Daily Mail, Daily Express, Evening Express, итд. Ти магнати јесу лорд Beaverbrook и лорд Rothermere. Они издају сваки за себе више дневних листова и у свима тим листовима — осим специјалних трговачких листова — из дана у дан износи се једна основна мисао: задруге су зло за народ! Тоновн се мењају, час су тањи, час крупнији; час су нишан наднице коју задруге плаћају својим радницима, час цене по којој дају намирнице потрошачима, час порезе које задруге не плаћају, час вишкови (у Енглеској је у маси уобичајено да се овај вишак зове дивиденда или — скраћено — divi) које задруге дају, итд. Главно је да све излази на једно: задруге су зло и за народ и за државу; задруге упропашћују домаће индустријалце и трговце.

Казао сам већ да су задруге једном одредбом у финансијском закону оптерећене да плаћају порезу на суме које — од свога дохотка — удесе у фондове: резервни, васпитни, добротворни итд. Та је мера погађала и погађа поглавито културну акцију набављачких задруга. Али задруге су је — после извеснога отпора — примиле, плаћале и плаћају. Међутим нова борба, која се после појаве радничке и задружне партије повела, успела је да наметне задругама нова оптерећења: и порезу на вишак (дивиденду) који задруге враћају потрошачима. Та пореза није мала, износи преко 300 милијуна динара годишње, и задругари су је тешко осетили. (Ваља знати да сума укупних набавка код свих енглеских набављачких задруга износи годишње 300 милијуна фунта стерлинга и да укупна сума дивиденде није годишње мања од 30 милијуна

фуната). Дотле је било ипак око шест стотина задруга које нису хтеле суделовати у политичкој акцији, од тога доба број апстинената је све мањи. Не треба разумети да је решење конгреса да се ступи у политичку акцију ради одбране ствари задругарске обавезивало све задруге или све задругаре да морају приступити тој акцији. Напротив! Та се одлука тиче само оних који су за њу. Спискови чланова који су ушли у странку воде се засебно и њих је редовно мање него што је свих задругара. Тако док је укупан број потоњих био на крају 1933 године (округло) 6 милијуна и 700 хиљада, број чланова странке у исто време није био већи од 4 милијуна и 90 хиљада; 2 милијуна и 600 хиљада нису били у странци. Опорезивање вишка подстакло је прегледању у овом односу и, како пишу енглески задружни листови, промена је све већа у прилог активиста.

При крају 1933. парламенат је усвојио нову одредбу о прирезу на вишак (опет у једној одредби финансијскога закона). Овај прирез износиће годишње око 250 милијуна динара. А лордови новинари ни тиме нису задовољни; они траже да се само пореза повећа на 1000 милијуна динара! До скоро је поклич против задруга гласио: Tax the coops! Порезујмо задруге! Сад је он промењен и гласи: Stop the coops! Забрањено задруге! Борба је узела толики мах, она је постала тако општра, да нападачи нису више задовољни да се задруге опорезују свима облицима порезе, него траже њихово потпуно уништење. Задруге су, веле они, криве за кризу у којој се налази енглеска трговина! Борба је јака и стога што је воде велики и врло распрострањени листови који свакодневно у неколико милијуна примерака иду у народ. Борба је осетна и стога што је све јача, што свако осећа и увиђа да иза ње стоје удружене, компактне, огромне снаге. У Енглеској су социјалне борбе слободне, нико не може да их ограничава или умеравља. У последње време појавиле су се још две снаге на пољу борбе. Једну представља лорд Apsley, члан парламента, а другу The farmer's union. Лорд Епсли оптужује задруге да пренебрегавају аустралијски бутер и да му претпостављају туђ производ, дакле да директ-

но раде против привредних интереса британске империје. Фармерски савез устаје против дивиденде коју задруге дају потрошачима млека, јер тиме, вели овај савез, воде борбу против оних фармера који самостално и непосредно продају млеко потрошачима. Задруге поткопавају тиме опстанак самосталним фармерима!

Ако сад покушамо да сведемо свеколику борбу која се води у Енглеској против набављачких задруга, онда би се она могла представити у овим облицима:

Задругине су цене врло високе; најчешће оне су знатно више него ли цене приватних продаваца.

Задруге дају мале награде својем особљу и својим радницима; приватна предузећа дају веће награде.

Задруге уживају многе привилегије, услед чега могу да показују велике добити и да дају велике дивиденде.

Задруге дају својим купцима велике дивиденде и тиме примамљују многе потрошаче; приватни продавци не могу то да чине, јер они немају никаквих привилегија и плаћају све порезе, прирезе, таксе.

Задруге дају дивиденду и на млеко које уступају потрошачима док фармер, који једва саставља крај с крајем, не може то чинити.

Најзад борба је поведена и против продавница које — по скорашњем решењу главне набављачке задруге — треба да се отварају у градовима и селима у којима нема самосталних набављачких задруга или где су оне одвећ слабе. Ради тога оснива се у Менчестру, под окриљем главне задруге, једна општа народна набављачка задруга, а она отвара своје продавнице где то за потребно нађе. Овај нов корак изазвао је нову српбу противника, на ватру је доливено ново уље, и један разлог више — да задруге руше око себе — унесен је у јавност.

Daily Express напао је једнога дана задруге и због неке њихове тајанствене намере. Задружне набавке, каже он, само је њима маска (is being made the mask) под којом оне организују једну опасну и разорну (a dangerous and disruptive) политичку странку. То се мора, у интересу народа, што пре сатрти (must be cru-

shed). То тражи сигурност народа. То угрожава напредак државе. Сви смо ми дужни да отклонимо ту опасност (a menace to the prosperity of the State).

Међутим, док се тако организује и води једна доглед — по својој величини и по своме карактеру непозната борба — шта су задруге радиле и раде да би се браниле? Морам одмах рећи да ни задруге, тачније речено њихови представници, нису седели скрштених руку. Одговарали су и одговарају на нападе. Само што су њихови одговори друкчији него што су напади. Нападаци говоре у име својих интереса, које они сматрају да су угрожени. Док бранитељи задруга говоре у име интереса већине народа које мали број људи бездушно експлоатише. Уз то, док нападачи измишљају опасности за ову мањину ако се већина ослободи њихове експлоатације, и падају у јарост због тога, доглед представници задруга мирно говоре о праву свакога човека да се сам о себи брине, и не падају у ватру, не нападају, не смевају се никоме. Најоштрија реч коју су они досад употребили била је: Новинарски лордови! Они изрично кажу у једном свом напису: Ми се не можемо борити свима оним средствима каквима се против нас боре наши противници. Ми немамо већине у парламенту која би штитила интересе радника и сиромаша. Ми немамо безброј листова који у много милијуна примерака сваки дан иду у народ. Ми немамо нарочитих борбених организација које располажу хиљадама и милијунима фуната стерлинга. Ми имамо неколико недељних и месечних листова, који сви скупа једва ако достижу недељно један милијун примерака. Али ми имамо веру да је ствар за коју се залажемо поштена и та вера доста нам је да истрајемо. На нападе у парламенту, одговараћемо на лицу места. На нападе у дневној штампи, одговорићемо својом писаном реч. А на све нападе противника, одговорићемо још већом активносту у задругама.

Било је предлога да се издаје дневни задружни лист. Њиме се бавио на својој априлској седници (ог.) и Велики задружни савет (The National Co-operative Authority). Али кад се пришло рачуници, увидело се да

задруге још не могу да узму толики терет на себе.

Онда се приступило мерама које се могу без великих тешкоћа остварити.

Одбор који — под окриљем главнога савеза — води борбу узео је да листићима (leaflets) одговара на поједине главне тачке напада. Ови се листићи штампају у милијунима примерака и за незнатну цену растурају међ задругаре. Досад су издати листићи: о наградама, о пенама, о дивиденди, о млеку, о продавницама, о привилегијама, о порезама. Следују нова издања.

Код Енглеза се одомаћило обичај да задруге дају велике — релативне велике — дивиденде (вишкови). Два шилинга на двадесет шилинга пазара, сматрала се као скромна дивиденда. Два и по шилинга, били су умерена дивиденда. Добра дивиденда били су тек три шилинга (или 15%). Разуме се да су задруге могле то постизати поглавито пењањем цена појединим артиклима. Међутим, ова је мера увек изазивала бучне протесте на скупштинама, а видели смо — сад је и противници употребљавају као оружје у борби против задруга. Сад је отпочета нова пракса. И главна задруга и поједине задруге приступиле су тзв. активној политици цена. (Овај систем цена практикују шведске набављачке задруге одавно). Оне се не руководе више просечним ценама на тржишту, већ саме одређују цене према приликама. Главни циљ је обарање цена. Главна задруга је — у истом смеру — завела сталне цене за многе артикле. Нов поклич чује се свугде и чита се у свима написима: Цене пре дивиденде! Prices before dividend! И отпочела је редукација дивиденде: Добијаће се мања дивиденда, али су зато мање и цене. Задругари не губе ништа, али су изгубили и губе они који су викали против великих дивиденда. Сад им предстоји борба с ниским ценама у задругама.

Главни задружни листови — енглески и шкотски — констатују као резултат досадашње борбе:

- 1) Необично велики пораст броја задругара.
- 2) Ванредно велики пораст суме набавака.

Нападаци су очекивали обратно дејство. Десило се нешто што нико није очекивао.

Ну борба иде даље. Број нападача не опада. Општина не попушта. Енглези не крију да и овогодишњи конгрес Међународнога задружнога савеза, који се има ове јесени држати у Лондону, има да импресионира противнике. Набављачке задруге имају моћне противнике. Оне примају ударце за све задруге. Оне су криве, јер су оличење принципа који гласи: Узети своје послове у своје руке. А није крива држава што је узела у своје руке пренос писама, робе, људи или школе, болнице итд...

VII.

ДРУГЕ ЗЕМЉЕ.

Зато што не наводим у појединостима друге земље — осим Италије, Немачке, Аустрије и В. Британије — не сме се извести закључак да се задругарство иначе несметано развија. Напротив! Задругарству се свугде — где више, где мање — чине замерке. Негде су те замерке слабије, негде су јаче, а има случајева — и то је понајчешће — где оне прелазе у борбу. Као опште правило може се рећи ово: У прво време, док је задругарство још слабо, или боље речено док још није обелоданило своју праву природу (узимање својих послова у своје руке), нико не осећа какве нелагодности од њега. Али кад почну да се умањују купци и куповине, кад се осети премештање купаца из сфере приватно-трговинскога промета у сферу која дотле није постојала, нелагодност се јавља, а с њоме и реакција. Задругарство врши једну врсту дренаже у трговинскоме промету, а та дренажа одводи из тога промета управ оно што је најдрагоценије по поједине предузетнике — одводи купце. Јавља се сукоб два система: система који у купцима гледа објекат одакле црпи свој доходак (у виду добити или профита) и система који у купцима види себе. Од тога момента на задругарство се гледа друкчије и, мада оно још ни из далека не угрожава у тој мери чије интересе, њему се стану приписивати претеране улоге. Два јака интереса појављују се на позорницу, из почетнога прења прелази се на живље објашњавање, одатле на све веће удаљавање, док најзад не буде јасно да је ископан дубок јаз и да се још само удаљени један од друготога могу бранити и нападати.

Ове борбе трају од како је света. Кад нису биле у питању међе за лов, или за напасање стоке, или за прибирање других плодова, хорде, затим родови итд.,

сукобљавали су се око каквога божанства — биљке, камена или кипа. Никад није могла једна група да живи у близини друге групе а да немају каквога несвршенога рачуна између себе. Сетимо се из историје оних непрекидних сукоба насеља с насељем, града с градом, све док — ове релативно мале — сукобе нису заменили већи сукоби малих, већих и највећих држава. Његош лепо каже: свјет је овај тиран тиранину... Он је состав паклене неслоге: уџ ратује зима и топлина, уџ ратује море с бреговима, уџ ратују вјетри с вјетровима, уџ ратује живина с живином, уџ ратује народ са народом, уџ ратује човјек са човјеком, уџ ратују дневи са ноћима, уџ ратују дуси с небесима...

Сукобљавају се, дакле, не само група с групом, него мира нема ни међ појединцима у једној и истој групи. Борба између богатих и сирмаха од увек траје. Ко је зидао оне огромне пирамиде египатске или онај чувени храм вавилонски или солонунов? Ваљда су их зидали фараони, краљеви вавилонски и јеврејски са својим жрецима и великашима? Зидали су их они који су морали кулучити, а онда су кулучили или робови или они који су имали мања права. Где престаје тзв. затворена привреда и где настаје тзв. слободна привреда, ту се јавља нов облик кулука: много њих дају од своје воље пару, две, пет, десет или и више једноме човеку који их акумулише и ствара капитал помоћу кога — на разне начине — казни оне који су му давали своје ситне паре. То се дешава не из каквога личнога ината или освете; то је резултат привредних односа какви су настали; то је тзв. либерални или индивидуалистички привредни поредак. И он је тај — у својим крајним последицама — који је изазвао отпор; он је тај који је нагнао оне што „добровољно дају своје ситне паре једноме човеку“ да узму своје послове у своје руке. Он је тај — кратко речено — што устаје данас против свога сопственога дела...

Све задруге — на овај или онај начин — одводе воду с воденице коју је она дотле кретала. Али све не изазивају подједнаке срџбе воденичара. Понекоје, ама

баш га се ни мало не тичу. Набављачке задруга га највећма узнемиравају, јер га оне погађају у живац: одводе му помеларе, а без њих он не може да живи, јер му они дају ујам и добит. Стога набављачке задруге највећма вређају приватне продавце и стога тзв. средњи ред (Mittelstand) пргаво устаје против њих. Овај устанак је општи; где има набављачких задруга, ту има и борбе интереса, које сам мало час поменуо. Набављачке задруге су она црвена махрама која дражи и распаљује гнев...

У низу земаља, где је ова борба живља, иако још није узела размере какве смо видели и појединачно описали, долазе: Белгија, Швајцарска, Ческа, Бугарска, Шведска, Финска итд. Ја ћу их само укратко додирнути.

Белгија има — релативно — јако задругарство. Али она има једну нарочиту своју недаћу. У Белгији су задруге потпале под власт политичких странака — социјалистичке и клерикалне — и, неизбежно, изгубиле своју чисту природу. Можда ће ко помислити: а како су енглески задругари могли основати своју странку! Да, они су то, учинили, истина не сви; али је то савим нешто друго него потчинити се погледима и интересима странака које за девет десетина стоје ван задругара, где су и интереси и манири далеко од познатих и утврђених погледа и манира задругара, где су задругари само помоћна војска која треба да троши и снагу и паре своје за туђе идеале. Енглеска задружна партија има свој одређен програм који се битно разликује од програма свих других политичких странака; она је далеко од оних личних момената којима је пуна свака друга политичка странка, далеко од личних сукоба, изигравања, превара што су неизбежно и редовно оружје ових потоњих. Она има свој одређени социјални поглед (просветни, морални, економски итд.) и нема потребе да улази ни у какве компромисе с погледима разних, често најсупротнијих, социјалних редова, нити да жртвује своје битне погледе на ову или ону појаву или институцију друштвену. Све је то друкчије онде, где се задруге подвргавају готовим и туђим странкама.

Њима се, додуше, обећава нека подршка; али за те мрвице — које су уз то понајчешће посве сумњиве — оне морају да дају велике материјалне жртве, да одустају од многих својих животних интереса и — а то је највећа морална и битна штета по њихов опстанак — да газе своју основну веру: да се навикавају на ред који се у тим странкама сматра као највиша врлина; да мрзе људе, да пањкају људе, да раде другоме о пропасти, јер тај други није у истој партији!.. Белгијске задруге учиниле су овај корак. Оне су везале своју судбину за туђе вође и интересе. И то је само увећало њихов изложен положај према јаким и врло добро организованим противницима. У последње време пружиле су руке једне другима организације мањих продаваца и великих трговаца. Борба се води још око опорезивања, али се чују и гласови слични онима у Енглеској: задруге су маска под којом се врше партијске организације; оне дају новчана средства партијама за њихове страначке циљеве; оне су опасне не само по трговину него и по мир и напредак земље...

Швајцарска има такође јако набављачко задругарство. Она, мала земља, има око 900 задруга које се деле у три групе: савез градских задруга (око 540), савез Конкордија (око 60) и савез сеоских задруга (око 300). Број задругара по истом реду био је на крају прошле године: 380.000, 6.000, 24.000. Прве су задруге имале 2.300 продавница, друге 129. Укупне набавке првих задруга биле су преко 300 милијуна швајцарских франака у 1933. години. Разуме се да је оволіко учешће и лица и набавка морало да изазове негодовање заинтересованих редова. И они одавно и стално говоре, пишу, пропагују против ових задруга. Основана су и нарочита друштва која заступају угрожене интересе и има нарочитих листова што штите „нападнуте” и нападају задруге. Задружни листови имају увек пуне руке посла да бране ствар задругара. Како у Швајцарској, по њеном државном уређењу, сваки кантон има своје законодавство (до извесних граница), то за све задруге не вреди једни исти законски прописи. У једним кантонима задруге су опорезоване, у другим мање, у тре-

ћима најмање или никакко. Око опорезивања води се мања борба, али је зато врло јака борба око економске штетности задруга. Приватни продавци не могу никако да се помпре с тиме да је тај облик снабдевања потребан и корисан. Од извеснога доба борба је пренесена на једно друго и шире поље на коме се задруге морају бранити — и врло обазриво и ангажовањем све своје снаге.

Криза која је завладала после рата и којој је дано — у неким земљама — једнострано име привредне кризе захватила је и Швајцарску. Она је дејство кризе осетила поглавито услед затварања ранијега привреднога и отежавања људскога промета од стране већине европских земаља и увођења нових — раније непознатих — метода за спречавање увоза туђе робе и извоза домаћег новца. То се у Швајцарској опазило брзо на све већем броју људи и женскиња без посла и на све већем опадању промета. Лек је предлаган с разних страна, средства су препоручивали сваки по своме схватању или по својој заинтересованости, извесне су мере и предузимане. Једна, која је овде нарочито важна, учињена је 14 октобра 1933. године када је објављена одлука Савезнога већа која је дирнула и набављачке задруге. По тој одлуци забрањено је даље отварање и проширење великих продавница (Wagenhäuser), продавница с једном ценом и филијала. И ако није изрично поменуто име задруга, швајцарски задружни савез посумњао је да се одлука односи и на задруге и, кад је потражио објашњење у департману за народну привреду, одговорено му је: да се одлука тиче и задруга које имају карактер великих продавница, тј. ако имају више од 4 продавница рачунајући ту и главну продавницу и ако имају више од 10 посленика. У овом потоњем случају задруге морају тражити одобрење за сваку сувшћну или нову продавницу која намерава продавати животне намирнице или обућу. А овога одобрења не могу добити ако не узмогну доказати да заиста постоји привредна потреба за новом (или сувшћном) продавницом. Неколико месеца пре ове одлуке поднесени су Савезној (земаљској) скупштини предло-

зи за измену савезнога устава који су тражили да се ограничи слобода оснивања и отварања нових привредних предузећа у интересу оних која већ постоје.

Страховање швајцарских задругара да одлука Савезнога већа иде и на то да ограничи задружну слободу, убрзо је потврдио један случај у Базелу. Кад се тамошња задруга обратила за одобрење да отвори још једну продавницу за месо и кобасице, она је била одбијена одлуком кантонске управе. Тада се имао и писмени доказ да задруге немају више слободе у своме раду. Главна управа савеза набављачких задруга обратила се тада Савезном савету и тражила да он узме у заштиту слободу удруживања, коју устав земаљски гарантује, као и самоуправу удружења, која је такође гарантована. Ако се уопште смера каква промена устава у смислу да се ограничи слобода привредника, онда нова одредба у уставу, мисли главна задружна управа, треба изрично да нагласи, да Савез швајцарских држава не само не спречава него да помаже оснивање и рад правих (die wahren) задруга. Осим овог корака главна задружна управа решила је да 9 фебруара 1934 године приреди у Базелу једну нарочиту смотру на којој ће изнети — и пред задругарима и пред публиком — нове проблеме који су се појавили пред задругарством. Смотра је трајала недељу дана и посетили су је 100.000 лица. Држано је преко 100 предавања и раздано око 500.000 примерака задружних листова и брошира. Поред тога дано је 300 филмских представа које су посетили 87.000 лица. Циљ свему томе био је да се ствар задругара представи најширој публици, да се ова боље упозна с оним што се дешава на задружном пољу, те да може и да суди: јесу ли кораци, што се чине, оправдани или не.

Можда стоји у вези с овим што се десило 14 октобра прошле године и то што су се сва три поменутог савеза споразумели и недавно основали један нарочити **Одбор** који има да регулисава њихове међусобне односе и — свакојако — њихову заједничку одбрану.

Ческа има доста набављачких задруга: и чисто чешких и чисто немачких. Ваља имати на уму да у Чес-

кој живе близу четири милијуна Немаца, народ који одавно практикује разне облике задругарства. Али је и чешко задругарство, како градско тако и сеоско, подлегло партиским утицајима, што му јако смета у његову отпору у животу који је и у овој земљи за овај облик задружнога рада тежак. Борба против набављачких задруга велика је и оштра. Задруге се — као и свугде — сумњиче, подцењују, квалификују чак као штетне. Оне се бране. Ну њиховој одбрани јако смета то што су напустиле своју чисту привредну природу и што су своју судбину повериле променљивим интересима политичких странака. Основе задругарства, његов морал и психа, нису оно што је основа, психа и морал политичке странке. Гдегод су се до данас спрегла ова два различита бића, та је спрега увек била на штету задругарства. Оно је увек изгубило оно што је добро у њему, а примило и усвојило све што уништава сваку плодну заједницу и слогу, све оно што је основа задругарства.

Бугарска је ступила на стазу модернога задругарства после Србије. Она је управ од ове и примила сеоско задругарство, коме је први отворио врата пок. Андреја Љапчев, пошто је најпре провео извесно време у Смедереву, Малом Орашју, Азањи и Ратару. Тај свој пут и оно што је видео он је описао у листу **Орапу** (1896) који је издавало Бугарско земљорадничко друштво. Бугарска данас има леп број задруга (око 4.000), још лепши број задругара (око 800.000) од којих — интересантно — више од 500.000 припадају градским задругама. Међ овим укупним бројем задруга око 150 су набављачке. Централа, **Напред**, која је у исто време и идејни и пословни центар, показује, према органу Међународнога задружнога савеза за јуни 1934, овакве податке: набавка нампрница 415,405.000 лева, сопствена производња 46,245.000, капитал 9,590.000, резерве 35,500.000.—

По себи се разуме да ни бугарске набављачке задруге нису остале поштеђене. И њих нападају, прогоне; пре неколико година морао је да се умеша и Међународни савез да брани ствар бугарских задругара од самих њихових земљака. Пок. Љапчев учинио је, поред

многих других, једну велику ствар за бугарско задругарство тиме, што је основао један велики **задружни савет**, у коме су заступљени сви задружни савези, и који се бави поглавито проблемима, које сам задружни живот ствара, ну који су ван компетенције или снаге појединога савеза. Овај је савет учинио неопцењене услуге задружној ствари. Ваља знати да Бугари имају велики број истинских **задружних** интелектуалаца и добар број књига о задружним питањима које имају значај литературне вредности.

Не знам тачно побуде, али претпостављам да ће бити опет колико међусобни споразум толико и међусобна одбрана, што су се ту скоро споразумели Општи савез сеоских задруга и Савез набављачких задруга и основали заједнички **Комитет** (одбор). Географски ми смо најближи Бугарима и, док сам био млађи, ја сам често и врло радо савлађивао пут од 3—400 километара, и знао сам све што бугарски задругари раде. Било је момената када су њихове бриге биле и моје бриге. И ја не само да се не кајем за своје напоре, него су ми то увек биле, и данас су исто тако, моје пријатне успомене. Од некога доба ја нисам у стању да идем за задружним стварима у Бугарској. Задружне листове њихове, који су увек били одлично уређивани и које сам — благодаревћи бугарској задружној предусретљивости — редовно добијао, већ давно не добијам. Покушавао сам да то постигнем преко књижара, али су њихове везе такве да узалуд чекам већ више година. Мислим да би било пожељно да међусобне везе између нашега и бугарскога задругарства буду што интимније — као што је то некада било. Не само да су задругари идејно најближи, него смо специјално ми — српски и бугарски задругари — још нарочито везани својом задругарском прошлосту. Ја, који сам у тој прошлости најживље суделовао, радовао бих се томе од свега срца.

Шведска са својих 6 милијуна становника релативно је доцкан пришла задругарству. Овим се не мисли рећи да Швеђани нису раније знали шта је то заједнички рад. Напротив! И они су, као и сваки други народ, практиковали безброј узајмица које се у животу

у разним приликама јављају, и они су имали свој **задружни систем** који је носно на себи отпечатак и географске и социјалне средине, и они су се узајамно помагали свугде и увек када се слаба јединка иначе није могла одржати и када се друкчије неки неизбежан посао није могао свршити. Али овде је реч о задругарству које су специјално привредне прилике деветнаестог века изазвале и на то задругарство мисли се када се каже да су Швеђани доцкан изашли на позорницу. Узроке томе треба тражити у социјалним приликама њиховити и они се лако и наћи могу ако човек има времена да у те појединости улази. Како циљ овога написа није писати историју појединих земаља у погледу задругарства, то ја морам прећи преко тога овде.

Модерне задруге за набавке појавиле су се у Шведској 1894 године. Наредне године основан је савез њихов — *Kooperativa Förbundet* — који у исто време врши набавке на велико. Данас у земљи има око 760 задруга, задругара преко 540.000, набавке савезове износиле су у 1933, години 160 милијуна, а набавке локалних задруга око 360 милијуна шведских круна. Осим тога савез има неколико својих млинова, неколико фабрика маргарина и жижица.

Шведске набављачке задруге имају неколике своје особености које ваља поменути.

Оне су прве одступиле од познатог принципа продавања по просечној месној пијачној цени. Уместо тога оне су увеле тзв. политику активних цена. Оне одређују сваком артикулу своју цену и — притом — старају се да она увек буде нижа од просечне цене месне пијаце. На тај начин задруге одмах и непосредно показују корист задругарима, што они радо примају, као што се лепо види по њихову укупну броју. Али овим задруге у исто време забадају нож непосредно у живац приватних продаваца и они утолико живље реагују против задруга.

Друга њихова особеност је величина вишка. Овај не може бити велики већ по томе што задруге уступају намирице по ценама нижим него што су просечне месне цене. Али — поред тога — ни једна задруга не вра-

ћа вишак већи од 3% на суму учињених набавака. Овим оне доводе висину вишка у непосредну везу са ценама и — у исто време — упућују своје задругаре на активно суделовање у својим кућевним економијама, не на пасивно очекивање од механизма задружнога, као што је то случај онамо где цене регулише пијаца, која је — као што се зна — под разним и штетним утицајима. Разуме се да овај систем паралисања трговачкога профита повлачи за собом промене у целом систему васпитања или образовања задругара, који се у шведском задругарству мора битно разликовати од обичнога система.

Швеђанима је — релативно — давно пао у очи факат да сиромашни људи, којима је задружна потпора понајвише потребна, мало суделују у задругама. И пошто су испитали узроке — дошли су на мисао да један отклоне нетражењем од задругара да унапред што уплаћује у задругу на име уплата на свој део капитала. Такви задругари могу набављати у задрузи као и сви други. Али њима се не исплаћује вишак на крају године, него се исти уписује у њихов рачун уплата, и тако се ради све док се не напуни сума од 100 круна, колико износи један удео.

Исто тако јако смета сиромасима услов да се мора за сваку набавку одмах плаћати готовим новцем. Како је обичај људи од увек био да купују и на почек, то су и шведске задруге морале у прво време да усвоје ову праксу. То је олакшало приступ и сиромашнијима, који се готово редовно задужују за намирнице. Али, како ова пракса извучи из задруга средства за куповину, то су оне убрзо морале осетити њене рђаве последице, и потражити лек злу. Тада је отпочела жива реч о штетном дејству почека и на задруге и на задругара. Ну сама реч мало може помоћи онде, где факта говоре. И задруге су биле принуђене да траже друго ефикасније средство. Оне верују да су га нашле у једној установи која је имала да излечи од почека. Савез — Кооператива Förbundet — основао је у 1908. години своју штедионицу у коју су задругари могли улагати своје вишкове — уколико им нису одмах потребни — а и

друге своје уштеђевине. На крају 1933. године ова је штедионица имала преко 800 филијала у целој земљи, број улагача био је близу 100 хиљада, а укупна сума улога преко 44 миллијуна круна. Осим ове опште штедионице, 46 локалних задруга имале су и своје особене штедионице. Из ових штедионица могли су добити и зајам — наравно под извесним тачно одређеним условима — они задругари који још нису успели да своја снабдевања исплаћују готовим новцем. Швеђани тврде да им је ова мера помогла да реше два важна питања: снабдевање сиромашних који тренутно не могу да се снабдевају готовим новцем и приступ у задруге и најсиромашнијих.

Говорећи о Енглеској, ја сам на месту, где је била реч о сукобима, навео да је недавно основана у Менчестру једна задруга која има право да отвара своје продавнице свугде, где нема самосталних набављачких задруга, па чак и онамо, где има задруга, али су ове одвећ слабе. Швеђани су такву задругу основали још 1922. године, ова има већ преко 70 својих продавница и резултат је — како пише г. Anders Hodberg у **Прегледу Међународнога задружнога савеза** — задовољавајући. Продавница има право да се једнога дана претвори у самосталну задругу, и многе су то и учиниле; у том случају нова задруга прима на себе робу, која се налази у стоваришту, и тако — тако рећи без пара — долази до једног капитала — у роби — који поступно исплаћује. Ова шведска творевина поникла је поглавито стога, што неке самосталне задруге нису имале успеха. Нова установа — коју Швеђани скраћено зову S. N. F. — регенерисала је на овај начин многу нејаку или залуталу задругу.

Али шведско набављачко задругарство има и своје борбене успомене.

Набављачке задруге свугде изазивају против себе приватне продавце. У прво време, док су задруге слабе, њихови су противници мали приватни продавци, јер им оне одузимају један део купаца. Доцније, против њих се — природно — почну кретати и већи продавци. А кад задруге закораче и у саму производњу не-

којих намирница, око њих се проширује обруч свих оних, којима су задруге — на овај или онај начин — сужиле поље пословања. Ни шведске набављачке задруге нису могле избећи ове судбине. Против њих су одмах устали мали продавци, који свугде сматрају задруге као улезе. Доцније су се овима придружили крупнији продавци, докле нису најзад проширили фронт и разни велики трестови (trusts) или картели.

Шведска је позната као земља многих трестова. Разни капитали (енглески, француски, немачки и шведски) обухватили су сва важнија привредна поља у земљи и експлоатишу их по својој вољи. Брашно, месо, маст, маргарин, дрво, жижице, итд., све је то у канцлама ових великих профитера, и они одређују цене какве ће осигурати увек пожељну добит. Док су задруге биле нејаке, магнати трестова нису обраћали пажње на њих. Задруге су, као и сви други купци, плаћале цене какве су им диктиране. Али кад су задруге ојачале и — нарочито — кад су решиле биле да се ослободе диктираних цена, трестови су се окренули такође против задруга. Савез задружни је приступио подизању сопствене фабрике жижица, која је градила цене независно од цена треста. Затим је подигао неколико својих млинова који су уступали брашно до 40% јефтинеје него што су то чинили млинови који су били у тресту. Онда су дошле по реду: задружне топионице масти, задружне фабрике маргарина, задружне кланице итд. Задругарство је понајлак оборило власт трестова, поколебало обруч који се око њега стварао, али и у исто време изазвало отворене нападе и борбу против себе. Неколико година задружна штампа пуна је вести о борби с разним трговачким удружењима и — особито — о борби с моћним трестовима коју су шведске задруге принуђене да воде. Задруге и њихов савез корачају даље на путу, којим су пошли, добро обавештени о ствари која је у питању и задахнути примерном слогом, јединственом дисциплином и поштенним намерама без чега се ни најмирнија, ни најмања задружна радња не може водити ни свршити с успехом.

Последњих година појавио се још један такмак на

хоризонту. Мислим на продавнице с једном једином ценом. Ову методу продаје увели су прво Американи још осамдесетих година прошлога столећа. Сад је она тамо силно развијена, велики капитал се за њу заинтересовао и има компанија које имају — свака за себе — по 500, 1.000, 2.000 и више таквих продавница по целој земљи. Из Америке је ова метода прешла у Енглеску, Француску, Немачку итд. У Шведској је уведена из Немачке. Увеле су је велике немачке компаније Ера и Енаре, али се брзо заинтересовао и шведски капитал, и сад има продавница с једном ценом које стоје под управом удружених капитала немачких и шведских и таквих које су под влашћу искључиво шведскога капитала.

Механизам ових продаваца овакав је. Деоба артикала према њиховој намени. Стакларија, посуђе, металне ствари, предмети за електрику, конфекције, текстилије, одећа, рубље, махраме, артикли за излете, лето, купање, сапун, сапунски и др. прашкови, мириси, музички инструменти итд. Артикли су поређани према ценама. Има цена од 5 дин. и сви артикли који се могу добити за ту цену могу се видети у једном или више одељења. Али има и артикала који стају 10 или 15 динара. Они су такође поређани, у особеним одељењима. Преглед је свугде посве лак, ред и чистоћа јединствени. У малим продавницама има до 1.000 разних артикала, у већим и до 4.000. Цене су редовно ниске, што је компанијама лако постићи, пошто набављају за много продавница, дакле у великим количинама једне исте артикле. Наводи се као пример један артикал који се раније није могао добити ни од једне фабрике јефтинеје од 22 динара примерак. Једна компанија, која има преко 500 оваквих продавница и која продаје годишње неколико десетина хиљада тога артикла добија од фабрика по 15 динара примерак. Обарање цена несумњиво је резултат оваквих куповина на велико и с те стране продавнице с једном ценом претстављају један прогрес у погледу снабдевања масе.

Какав је утицај ових продавница на набављачке задруге?.. Утицај је, без сумње, велики. Продавнице с једном ценом истичу се поглавито: што продају велики

број намирница, што су све те намирнице свакодневно и преко потребне, што су им цене релативно ниске. С те стране оне привлаче масу и постижу велике обрте. Нема продавнице — ма како мала била — да не обрне годишње бар осам пута вредности које су унесене у њу. Нека сваки пут не добије више него 3%, годишње то чини 24%. Али веће продавнице чине годишње и до дванаест обрта. То им доноси две важне користи: могу великим и сталним својим набавкама да постижу врло ниске цене и постижу велику добит. Без сумње то и је сте главни разлог што се велики капитал толико заинтересовао за ову методу ситне продаје. Набављачке задруге рачунају ипак на намирнице које прелазе појединачну вредност коју не достижу артикли продавница с једном ценом. Поменуо сам већ да ове продавнице не продају намирнице чија је појединачна цена већа од 15 динара. Ретко која да иде до 20 динара. Поред тога задруге рачунају и на задругарску оданост или — како се то у задружној књижевности понајчешће означава термином — лојалност. Задруга је поникла из потребе самих задругара, она има и један виши циљ: да створи услове за бољи живот, док су продавнице с једном ценом предузећа капиталиста, а таква предузећа увек изазивају — и морају изазивати — извесну сумњу и зебњу. Шведске задруге нису опазиле да су им се набавке смањиле од како су се појавиле продавнице с једном ценом.

Финска је — по свом географском положају и по својој социалној структури — давно била принуђена да прибегара задругарству. До 1901 године она је морала да облачи своје задруге у одећу акционарских друштава, пошто није још било специалнога задружнога закона. Те године донесен је особити задружни закон и од тога доба задруге се оснивају под својим сопственим именом. По новом закону доста је да се споразумеју пет људи да могу основати задругу. Ипак оснивање је важило тек онда када гувернер (за време руске управе) одобри правила. Ну то се није тешко добијало, пошто је гувернер одобравао свака правила која су имала пре-

поруку друштва Pellervo, које се нарочито бринуло о задругарству.

До 1904 године било је у Финској већ толико задруга да се осетила потреба да се оснује савез и задруга за набавке у велико. То је учињено 22 марта 1904. године; од тога доба задругарство добија живљи полет. Од 1905. савез и главна задруга приступају већим набавкама. На супрот ономе како је та функција уређена у Енглеској, фински задругари пошли су трагом Швеђана, Норвежана, Швајцараца; усвојили су облик једне централне установе, и њихов савез у исто је време и главна задруга; бави се идејним и пословним функцијама. Они га скраћено означавају иницијалима S. O. K., што значи Suomen Osunshaupponen Keskuskunta, или главна набављачка задруга. Ова централа почела је одмах да издаје свој недељни лист који је убрзо доживео врло велико издање; последњих година дотерао је до преко 160.000 примерака недељно. Исто тако су расле и набавке. Оне су се кретале оваквом брзином (у финским маркама у милијунима):

1905 године	1	1925 год.	700
1910 године	14	1927 год.	848
1915 године	35	1930 год.	1.200
1920 године	324		

Од 1914. главна задруга (S. O. K.) приступила је и производњи: брашна, макарона, масти, маргарина, цикорије, пржењу кафе, изради врећа, четака, запупача итд. До 1930. године укупна вредност властите производње прецла је 100 милијуна финских марака. Главни привредни артикли, који служе и за извоз, јесу: млеко, масло, месо, сланина, јаја, дрво. Задруге су се увек бавиле не само набавкама него и извозом ових артикала. Оне су стекле и леп углед и глас својој марци, и увек су — до најновијих брана које су подигле земље увознице — налазиле добре пијаце у Шведској, Норвешкој, Енглеској. Оне и данас суделују у извозу колико је то уопште могуће по новим праксама које су уведене у међународном промету. Задруге финске могу се бавити овим послом, јер је у њима велики број земљорадника, који се више интересују за продају својих

производа него ли за набавку намирница. Али је ова мешавина у њихову склопу изазвала разлаз који се није могао избећи.

Поред великога броја земљорадника, у задругама је био и велики број градских радника. Задруге у којима су били претежно земљорадници, биле су мале. Напротив, задруге у којима су у већини били градски радници, биле су знатно веће. Прве су биле задовољне што свака задруга има један глас на конгресу; њих је било више и оне су увек решавале сваку ствар како се њима чинило да је добро. Друге су — напротив — биле незадовољне таквим стањем ствари, јер су увек биле — иако су материјално јаке и с несравњено више чланова — у мањини. То је био повод разлазу; на сваком конгресу понављао се предлог ових других да се промене правила у смислу да веће задруге имају више гласова; сваки такав предлог одбијале су мале задруге — састављене поглавито од земљорадника — и, како је њих бројно било више, предлагачи су одлазили са свакога конгреса надгласани и незадовољни. То је трајало све до 1916. године када су се велике — радничке — задруге повукле из S. O. K. решене, да оснују своју засебну задругу. Мале — земљорадничке — задруге употребиле су ту прилику да означе себе као да су неутралне, у исто време велике — радничке — задруге добиле су ознаку као да су прогресивне. У 1917. ове су потоње основале своју главну задругу — O. T. K. — и од тога доба финско набављачко задругарство развија се у два идејно супротна правца.

Нова група узела је такође облик једне централне установе, поделила је ову на десет разних одељака, сваки је одељак добио своје одређено поље, и машина је пуштена да ради. Оно што је било непосредан повод разлазу, у новој групи решено је овако: задруге које имају мање од 5.000 чланова, имају на сваких 200 чланова један глас. Задруге које имају више од 5.000 чланова, на сваких 500 чланова преко овога броја, имају још један глас. Задруге које имају више од 10.000 чланова на сваких 1.000 чланова преко овога броја, имају још један глас. Набавке у велико, продаја у велико не-

којих артикала врши такође нова установа као и стара. Продаја масла и јаја чини замашну позицију. Исто тако набавка сточне хране достиже већ до 20 милијуна килограма. Нарочито је вредно пажње да је и нова установа убрзо приступила властитој производњи. Она има већ ове фабрике: за маргарин, за жижице, за хемијске продукте, за мушко и женско одело, за рубље, трикотажу. Укупна сума производње је преко 80 милијуна финских марака. Нова централа издаје свој лист који се штампа недељно у 125.000 примерака. Једна велика радничка задруга, Elanto, издаје засебно свој лист који се недељно штампа у 40.000 примерака.

За умно спремање задругара, обе групе чине врло много. То се види и по високом броју задружних листова који излазе недељно. Брошура, листића, курсова безброј је на обема странама. У главном граду, Хелсинки, ранијем Хелсингфорсу, изгледа да има доста и Швеђана, јер нова централа издаје и особити лист на шведском језику, Konsumentbladet. Ова област рада одаје врло јасно колико да Финци много читају толико и правост једне и друге групе да што више учине за стварање убеђених задругара.

Интересно је колико су се рашириле задружне набавке у овој малој земљи. Наводе да број артикала које финске задруге набављају није мањи од четири хиљаде. Значи да су задруге ушле дубоко у област набавака. Приватни продавци морају јако осећати задружну акцију. Стога су без сумње и рано осетили потребу да се бране. Интересна је њихова метода одбране. Поред усмене и писмене повике на задруге, које су свугде једне и исте, они су приступили и нарочитој својој организацији. Сеоски и уопште мали продавци основали су своје главне набављачке задруге које набављају на велико артикле и уступају их на мање малим продавцима. Циљ им је, веле, да се ослободе великих продаваца, с чијим ценама и условима нису задовољни; али главна побуда је ипак да дођу до јефтинијих набавака како би могли боље конкурисати са задругама које су такође великим набавкама стављене у том погледу у врло повољан положај. Оваквих трговачких задруга има четири

и њихове укупне набавке износиле су око 700 милијуна финских марака у 1932. години. Мали продавци устају против набављачких задруга, а овамо прибегавају и са ми њиховом основном принципу...

Задруге, међутим, иду — свака група — својим путем. Њихов је успех очевидан. Навешћу само један упоредан преглед:

	Група S.O.K.	Група O.T.K.
број задруга	418	260
број задругара	240.000	280.000
број продавница	2.400	2.012
набавке фм.	850.000.000	905.000.000
производња фм.	100.000.000	80.000.000
продаје фм.	400.000.000	36.000.000

Изгледа да задругарство, као једна метода привредне акције, није ништа изгубило тиме што се поделило у две групе. Број задругара, после деобе, порастао је и на једној и на другој страни. Исто је тако порасла сума набавака, сума производње, сума продаја. Значи да је привредни живот земље потребовао веће суделовање људи у задружној акцији и да је деоба дала свакоме социјалноме слоју прилику да се задружно јаче манифестује. Ако оставимо на страну партиске тежње које свугде где отму мах, иду за тим да се извесни политички смерови приближе масама како би их под плаштом задруга и уз припомоћ њихових средстава што боље везали за себе и потчинили свом интересу, тежње које су увек биле фаталне по задружни морал и задружне крајње циљеве, онда је ова финска деоба имала обратно дејство. Она је брзо пробудила огроман део латентне снаге, коју задругарство иначе споро буди, и јак део оних који су у задругарству тражили само економске моменте убрзо су сузбили све супротне тежње. Тако је финско задругарство унаточ деоби, коју су идејни разлози изазвали, остало ипак чисто економски покрет који — истина — изавива против себе, али изазива само на економскоме пољу. Шта више оно приморава и свога противника да прибегава његовој методи. Нека и није у појединостима тачно све оно што тврди један ревносан задругар (*Internationale genossenschaftliche Rundschau*,

јануар, 1934), као да је све што се од задруге купи јевтиније него код приватних продаваца, овај један доказ говори врло много и врло убедљиво у прилог задругарства. Лепшу победу, није могао пожелети задружни принцип.

САДРЖАЈ:

	Страна
Предговор	3
Увод	5
Италија	17
Немачка	29
Аустрија	53
Велика Британија	73
Друге земље	103
Белгија	105
Швајцарска	106
Ческа	108
Бугарска	109
Шведска	110
Финска	116

ПОГРЕШКЕ:

Страна	Ред:	Сложено:	Треба:
5	1 оздо	летело	летало
20	1 оздо	populaire	populaire
21	12 озго	préuance	prévoyance
"	22 "	populaire	popolare
26	2 оздо	који	које
35	3 озго	Hedersdorf.	Hedesdorf.
50	6 оздо	чергарске	черкеске
59	11 озго	Граца	Глаца
76	19 "	gov	gow
77	3 оздо	Helone	Helene
78	6 озго	1803	1893
"	19 "	књижице	књижнице
79	5 "	1932	1922
80	14 оздо	hystorical	historical
"	" "	scetsch	sketch
82	7 озго	љдуи	људи
87	3 "	богати	богата
"	6 "	ДИСТИЛОВНОМ	ДИСТИЛОВАНОМ
89	14 "	Tued —	Twed —
101	12 оздо	Frices	Prices
111	11 озго	ховити	ховим
120	14 "	400,000.000	40,000.000